

Danışmend Oğulları bilge bir aileden gelmekte. Kurudukları devlete "Danışmendiye" denmesi de bundandır. Mu'tezile mezhebinde oldukları için tabii ilimlere büyük önem atfetmişler ve bu ilimlerde isim yapmış bilim ve fikir adamlarını ülkelerine celp etmişler ve onlara medreseler inşa ederek eserler yazmalarına ve fikir üretmelerine vesile olmuşlardır. Danışmend Oğulları'nın Kayseri şehir muhafızı İbnü'l-Kemal diye ünlenen İlyas b.Ahmed adlı bir zat Danışmend Oğulları Devleti'nin kurucusu Melik Ahmed Gazi'ye sunduğu "Keşfü'l-Akabe" adlı astronomiye dair eserinin önsözünde Melik Ahmed Gazi hakkında: "Pekçok filozoflar ve faziletli kişiler ve dünyanın dört bir yanından akliyeciler o yüce zata yöneldiler ve her biri sahip oldukları ilimlerini yaymaları ve uygulamaları nisbetinde o hazretin cömertlik denizinden pay almaktalar." demek suretiyle bu gerçeği ifade etmektedir.

97897591541095

Danışmend Oğulları Devleti'nin
**BİLİMSEL ve
KÜLTÜREL
MİRASI**

Prof.Dr. Mikâil BAYRAM

Danişmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası

Araştırma ve İncelemelerle Yayına Hazırlayan:

Prof.Dr. Mikâil BAYRAM

Danışmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası

© Prof.Dr. Mikail BAYRAM

Bu Kitap ve kitabın özgün özellikleri tamamen Prof.Dr. Mikail BAYRAM'a aittir. Hiç bir şekilde taklit edilemez.
Yazarın izni olmadan kısmen ya da tamamen kopyalanamaz, çoğaltılamaz.
Prof.Dr. Mikail BAYRAM hukuki sorumluluk ve takibat hakkını saklı tutar.

MAYIS 2009

ISBN:
9789759541095

KAPAK TASARIM
Mustafa ERİKCİ

BASKI ÖNCESİ HAZIRLIK: Mehmet ATEŞ
meh_ates@hotmail.com, mehmetates42@gmail.com

BASKI:
Unimat Ofset
0.332 342 51 20

CİLT:
Göksu Cilt

Prof.Dr. Mikâil BAYRAM

1940 yılında Van'ın Saray ilçesinde doğdu. İlk ve orta tahsilini aynı ilçede ve Van'da tamamladı. 1966 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. Mezuniyet tezi olarak "Zerdüşt ve Avestası" üzerinde çalıştı. İki yıl orta öğretimde Din Kültürü öğretmenliği yaptı. 1968'de Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'ne (Bugünkü İlahiyat Fakültesi) Fars Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyeliğine tayin edildi. Muhtelif İlahiyat Fakültelerinde Fars Dili ve Edebiyatı, Osmanlı Paleografyası ve İslam Tarihi dersleri okuttu. Bu dönemde bir yıl süre ile Bağdat Edebiyat Fakültesi'nde Arap Dili ve Edebiyatı üzerinde ihtisas yaptı. Yüksek Lisans ve Doktora çalışmaları süresince Türkiye kütüphanelerinde bulunan el yazması eserler üzerinde araştırma ve incelemelerde bulundu. Özellikle İran Edebiyatı'nın Anadolu'daki uzantısı üzerinde ihtisaslaştı. Bu vesile ile Türkiye Selçukluları döneminde Anadolu'daki dinî-tasavvufî ve fikrî hareketleri takip etme imkânı buldu.

1975'te "Ahi Evren Şeyh Nasîrü'd-din Mahmud'un Hayatı, Çevresi ve Eserleri" adlı teziyle Doktora'sını tamamladı. 1980'de Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Görevliliğine tayin edildi. 1990'da Ortaçağ Tarihi Doçenti, 1996'da Profesör ünvanı aldı. Oniki yıl süreyle S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Başkanı olarak çalıştı. İslâm Tarihi, Türk-İslâm Düşüncesi Tarihi ve Selçuklu Tarihi derslerini okuttu.

Bugüne kadar 15 eseri, 180'den fazla bilimsel makalesi yayınlanmıştır. Yurt içinde ve dışında pek çok ulusal ve uluslar arası bilimsel kongrelere bildiriler sunarak katılmıştır. Çok sayıda makaleleri

ve üç eseri Farsça'ya tercüme edilmiştir. Sarâyî mahlası ile divan şiiri tarzında Türkçe ve Farsça şiirler de yazan Prof.Dr. Mikâil Bayram, şiirlerini "Sarâyî Dîvânı" adıyla yayınlamıştır.

Prof.Dr. Mikâil Bayram evli ve üç çocuk babasıdır. Mart 2007'de yaş haddinden dolayı emekli olmuştur.

Eserleri:

1. *Anadolu'da Telif Edilen İlk Eser: Kesfu'l-Akabe*, Konya, 1981.
2. *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Konya, 1990.
3. *Fatma Bacı ve Bâcîyân-ı Rûm*, 1.Baskı, Konya, 1987 / 2. Baskı, Konya, 1994 / 3. Baskı, NKM, İstanbul, 2008.
4. *Fil Olayının Mahiyeti ve Fil Suresi*, Konya, 1998.
5. *Şeyh Evhadü'd-din Hamid el-Kirmânî ve Evhadiyye Hareketi*, Konya, 2000.
6. *Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren*, Konya, 2001.
7. *Ahi Evren ve Tasavvufi Düşüncenin Esasları*, Ankara, 1995.
8. *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya, 2003.
9. *Destursuz Bağdan Üzüm Yiyenler*, Konya, 2004.
10. *Şeyh Evhadü'd-din-i Kirmânî'nin Menakib-nâmesi*, Konya, 2005.
11. *Sosyal ve Siyâsî Boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlânâ Mücadelesi*, 1. Baskı, Konya, 2005 / 2. Baskı, Konya, 2006.
12. *Selçuklular Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, NKM, İstanbul, 2008.
13. *İbn Teymiye, Hüseyin b. Mansur el-Hallac*, Tercüme ve Araştırma: Prof.Dr. Mikâil Bayram, Konya, 2003.
14. *Ahi Evren (Şeyh Nasîrü'd-din Mahmud el-Hoyî), İmânın Boyutları (Metâli'ü'l-İman)*, Tercüme, İnceleme ve Araştırma: Prof.Dr. Mikâil Bayram, Konya, 1996.
15. *Şeyh Evhadü'd-din Hâmid el-Kirmânî ve Menakib-nâmesi*, Konya, Nisan 2008.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	7
GİRİŞ.....	11

I. BÖLÜM

DANIŞMEND OĞULLARINDA İLMÎ FİKRÎ VE DİNÎ HAYAT

a. Danışmend Oğulları Devleti	16
b. İlk Büyük Selçuklu Sultanlarının Dinî Siyasetlerine Genel Bir Bakış.....	19
c. Danışmend Oğulları Zamanında İlmî ve Fikrî Faaliyetler.....	28
d. Danışmendliler'in Dinî Siyaseti.....	34
e. Danışmendliler'in Millî Siyaseti	42

II. BÖLÜM

I. DANIŞMEND OĞULLARI DÖNEMİNDE BİLİM VE AHİLİĞİN KURULUŞUNA ETKİSİ	47
a. Danışmendliler'de Bilim.....	49
b. Danışmendliler Döneminde Bilimsel Zihniyet	53
II. DANIŞMEND MELİK AHMED GAZÎ'YE SUNULMUŞ BİR ESER "KEŞFÜ'L-AKEBE"	57
a. Eserin Adı ve Yazarı.....	58
b. Eserin İthaf Edildiği Devlet Adamı.....	61
c. Eserin Yazma Nüshası ve Tavsifi.....	70
d. Eserin Muhtevası.....	71
e. Eserin İlmî ve Tarihî Değeri	75
III. KEŞFÜ'L-AKEBE'NİN ORJİNAL METNİ.....	81
BİBLİYOGRAFYA.....	115

ÖNSÖZ

Anadolu'da Türk-İslâm medeniyetinin inşasında ve kültürel yapılanmasında Danişmend Oğulları Devleti'nin büyük hizmetleri bulunmuştur. Orta ve kuzey Anadolu'da yüz yıl hüküm sürmüş olan bu devlet, 1071 Malazgirt zaferinden hemen sonra bilge bir kişi olup ve bilge bir aileye mensup bulunan Danişmendoğlu Melik Ahmed Gazi tarafından kurulmuştur. Anadolu'da bilimsel ve kültürel faaliyetleri ilk olarak başlatanlar ve Anadolu toprağında Türk-İslâm medenitentinin temel harcını koyanlar Danişmend Oğulları olmuştur. Bu anlamda Türkiye Selçukluları'na da öncülük etmişlerdir.

Türkiye Selçukluları devletinin kurucusu Süleyman Şah'ın dayısı olan Danişmendoğlu Melik Ahmed Gazi, etrafına bilge kişiler toplayarak ülkesinde erken sayılacak bir tarihte dinî ve ilmî faaliyetleri başlatmıştır. Oğulları ve torunları da onun yolundan giderek bu alanda çalışmalar yürütmüşlerdir. Feth ettikleri beldelere camiler (Ulu camiler) ve medreseler inşa ediyorlardı. Sahip oldukları şehirlerde yaptırdıkları Ulu camilerin pek çoğu hâlâ ayakta ve Anadolu'nun en eski camileridir. Bu çalışmanın esas amacı, Anadolu'nun Türkler tarafından fethinin hemen ardından kurulan ilk Türk

beyliklerinden olan Danişmend Oğulları'nın dinî, ilmî ve kültürel mirasını aydınlatmak olacaktır.

Danişmend Oğulları hakkında bugüne kadar birçok çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda genel olarak bu devletin siyasî tarihi üzerinde durulmuş, bilimsel ve kültürel faaliyetleri ihmal edilmiştir. Oysa bu devleti kuran Danişmend Oğlu Gümüş-tigin Melik Ahmed Gazi askerî faaliyetleri ile destanî bir üne sahip olmuş ve *Danişmend-nâme* adlı eser onun ve çevresindekilerin bu alandaki kahramanlıklarını anlatır. Bilge kişiliği ile de bilimsel ve kültürel bakımdan büyük hizmetlerde bulunmuştur. Bu yüzden kurduğu devlete "*Danişmendiye*" devleti denmiştir. Bu çalışmada münhasıran bu konunun ele alınması plânlanmıştır. Aslında geçmişte bu konular etrafında birkaç makale yayınlamıştım. Bu makaleleri derleyip toparlayıp bir kitap haline dönüştürmek fikri, bu eserin ortaya çıkmasına vesile oldu.

Bu çalışmanın I. Bölümünde Büyük Selçuklular zamanında başlayan belli bir dinî zihniyeti hakim kılma ve bilimsel alandaki çalışmaların ve gelişmelerin Danişmend Oğulları dönemindeki devamı ve Danişmend Oğulları'nın kendi ülkelerinde (Kuzey ve Orta Anadolu) yarattıkları dinî, siyasî ve fikrî ortam tasvir edilmektedir. Böylece Danişmend Oğulları dönemindeki ilmî faaliyetler, kültürel aktiviteler sonucunda Danişmend İli'nde meydana gelen dinî ve millî hareketler ve yapılanmalar açıklanmış olacaktır.

II. Bölümde ise Danişmend Oğulları zamanında Danişmend İli dediğimiz bölgede tabiat ilimleri alanında sürdürülen çalışmaların niteliği üzerinde durulacaktır. Bu çalışmaların Danişmend İli'nde ne

tür bir kültürel yapılanmaya yol açtığı ve nasıl bir bilimsel zihniyetin ortaya çıktığı tasvir edilecektir. Son olarak da Danışmend Oğulları zamanında te'lif edildiğini tesbit ettiğimiz "*Keşfü'l-akebe*" adlı Astronomiye (Hey'et) dair Farsça bir eser tanıtılacak ve bu eserin Danışmend Oğulları Devleti'nin kurucusu Danışmendoğlu Gümüş-tigin Melik Ahmed Gazî'ye sunulmuş olduğu gösterilecektir. Ünük bir nüsha halinde bulunan eserin el yazması nüshası tavsif edildikten sonra içeriği de sunulmak suretiyle o dönemdeki bilimsel seviye ve zihniyet tasvir olunacaktır. En sonda da eserin orijinal metni tarihî bir belge olarak tıpkı basım halinde sunulacaktır.

Prof. Dr. Mikâil Bayram

30.03.2009

GİRİŞ

Türkiyemizde el yazması eser ihtiva eden pek çok kütüphane ve arşivden pek azının ilmi bir katalogu yapılabilmiş olduğundan bu devirde telif edilmiş olan eserler ve belgeler henüz su yüzüne çıkarılamamış ve değerlendirilememiştir. Bu kütüphane ve arşivlerin muhtevası açıklandığı ölçüde 1071 Malazgirt zaferini takip eden yıllarda Anadolu'da meydana gelen dinî, ilmî ve kültürel yapılanmaların gelişme biçimi daha iyi anlaşılabilmektedir. Türkiye Selçukluları Devri Anadolu kültür ve medeniyetinin karanlıkta kalan birçok yönlerinin aydınlanacağı muhakkaktır.

Türkiye Selçukluları devrinde telif edilen Farsça eserleri tesbit etmek maksadıyla özellikle Türkiyemizdeki el yazması eser ihtiva eden kütüphanelerde sürdürdüğümüz tarama ve araştırmalar bu çalışmanın kaynağını teşkil etmektedir. Bu kaynak eserler yeri geldikçe gösterilecek ve tanıtılacaktır. Bu cümleden olarak ortaya çıkardığımız "*Keşfü'l-akebe*" adlı Farsça eser Danişmend Oğulları devrinde te'lif edilmiş ve bu çalışmanın ana kaynağı olması cihetiyle büyük önemi haiz bulunuyor. Bu öneminden dolayı bu eser hakkında detaylı bilgi vermek gerekmektedir. Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'da te'lif edilen bilinen ilk eser durumundadır. Danişmend Oğulları dönemi ile ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Burada "*Keşfü'l-akebe*" adlı bu eser tanıtılarak Danişmend Oğulla-

rının Anadolu'da yarattıkları bilimsel ve kültürel ortam tasvir edilmektedir.

Bu eser 1971 yılında tarafımızdan keşf edilmiş ve neşre hazırlanmıştı. Ancak yayımlanması hakkında önce Türk Tarih Kurumu'na, sonra da Kültür Bakanlığı'na yapılan müracaatlarımız neticesiz kaldı. Çok değerli hocalarım Prof. Dr. Aydın Sayılı ve Yılmaz Öztuna bu çalışmam hakkında çok sitayişkâr raporlar yazdıkları halde basılamayacağı tarafıma ifade edildi. Bu yüzden eser 8 sene gecikme ile İ.Ü. Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi'nde 1979 yılında yayımlanabildi. Yayımlanmasından sonra da eser üzerindeki çalışmalarım devam etti ve bazı yeni tesbitlerim oldu. Bunun sonucu olarak eser hakkındaki incelemelere bazı ekler yapmak gereği hasıl oldu. Diğer taraftan 1. Baskıda eserin metni okunamayacak durumda olduğundan yeniden ve daha düzgün bir şekilde yayımlanmasına ihtiyaç duyuldu ve 1981 yılında Konya'da mahalli imkânlarla çok az miktarda olmak üzere 2. basımı gerçekleşti. Ancak çalışmalarım Danışmend Oğulları Devleti'nin Anadolu'daki kültürel mirasları üzerinde yoğunlaşınca "*Keşfü'l-akebe*" adlı eser de bu devrin kültür ve medeniyetinin ürünü olması cihetiyle yeniden gündeme getirilmesine ihtiyaç duyuldu. Böylece 3. baskısı bu çalışmada gerçekleşmiş olacaktır.

Eser tek nüsha halinde bulunuyor. Bugüne kadar ikinci bir nüshası bulunamadığı için metin kritiği sunma imkânından mahrum bulunuyoruz. Bununla beraber mevcut tek nüsha hem bir hayli eski, hem de -yazısı bozuk bir nesih olmakla beraber- okunabilir nitelikte olduğundan metni bir ke-

re daha tıpkı basım olarak sunmayı uygun bulduk. Ayrıca eserin müstensihisi Ankaralı Ali b. Dust-i Huda er-Rifâî'nin devrinde eser vermiş bir ilim adamı olması¹ da metne itimadımızı artırmaktadır.

Yukarıda da işaret olunduğu üzere "*Keşfü'l-Akebe*" Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk devletlerinden olan Danişmend Oğulları zamanında Kayseri'de telif edilmiştir. Yazarı ise, Danişmend Oğulları'nın Kayseri şehri muhafızı olup İbnu'l-Kemâl diye tanınmış İlyas b. Ahmed adlı bir bilgindir. Tek nüsha halinde günümüze kadar gelebilen bu eser ve yazarı İbnu'l-Kemâl, 900 yıla yakın bir zamandan beri meçhul kaldığı anlaşılmaktadır. Çünkü hiçbir yerde ne eserin ve ne yazarının adına tesadüf edilmemektedir. Bu bakımdan bu eseri meçhul kalmaktan kurtarma zevkini tattırdığı için Allah'a hamdediyorum.

¹ Bu zatın "*Mu'cizat-ı nebi*" adlı Farsça eseri, metnini sunmakta olduğumuz "*Keşfü'l-akebe*" nin içinde bulunduğu Fatih (Süleymaniye) Kütüphanesi nr. 5426 daki mecmua içindedir. Bir diğer nüshası ise Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, H. Çelebi kısmı nr. 1184 deki mecmua içindedir.

I. BÖLÜM

DANIŞMEND OĞULLARINDA İLMÎ FİKRÎ VE DİNÎ HAYAT

Bilindiği gibi 1071 Malazgirt Zaferi sonrasında Orta ve Doğu Anadolu'da Türkiye Selçukluları devleti kurulurken Anadolu'nun muhtelif yörelerinde bir takım beylikler kuruldu. Erzurum ve çevresinde Saltuk Oğulları, Ahlat ve Batı Azerbaycan'da Ahlat-Şahlar veya Sökmen Oğulları, Diyarbekir ve Mardin yörelerinde Artuk Oğulları, Erzincan ve Divriği çevresinde Mengücek Oğulları, Orta ve Kuzey Anadolu'da Danişmend Oğulları beylikleri teşekkül etti. Bu beylikler arasında Danişmend Oğulları Meliklik statüsünde kurulmuştur. Bunun sebebi ileride daha iyi anlaşılacaktır. Fakat burada şu kadarını söyleyelim: "Sahaifu'l-ahbâr" sahibi Münecim-başı Ahmed Dede Efendi, Sultan Alp Arslan'ın Danişmendiyi Devleti'ni kuran Gümüş-tigin Ahmed Gazi'ye Meliklik menşuru verdiğini ve ona bazı imtiyazlar tanıdığını bildirmektedir¹. Vâkıa Ahmed Gazi bastırıldığı sikkelerde Melik ünvanını kullanmıştır². Çünkü bu beyliğin kurucusu olan Gümüş-tigin Me-

¹ A.g.e., II, s. 575-576.

² A. Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1321, s. 84.

lik Ahmed Gazi (498/ 1105) Selçuklu hanedanının muallimi olan Türkmen Danişmend (Bilge) Ali Taylu'nun oğludur. Kendisi de babası gibi, bilge bir kişi olduğu için "Danişmend Ahmed Gazi" veya "İbn Danişmend" diye anılmıştır. Babası Ali Taylu Harezm ve Maverâünnehr'de (Buhara'da) Selçuklu şehzâdelerine muallimlik yapmış, Selçuklu ailesine kız vererek ve kız alarak akraba olmuştur³. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda büyük hizmetleri bulunmuş ve hatta devletin kuruluşunda pay sahibi olmuş⁴ ünlü bir kişidir. Onun oğlu ve ahfadı tarafından kurulan Danişmend Oğulları Devleti yüz kusura yıl yaşamış, bu müddet içinde Anadolu'daki ilmi ve kültürel faaliyetlerde ve Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında büyük hizmetleri bulunmuştur. Hatta Anadolu'da ilk ilmi ve fikrî faaliyetler Danişmendliler zamanında ve Danişmend İli dediğimiz orta ve kuzey Anadolu'da başlamıştır. Bunun sonucu olarak Anadolu'da ilk medreseler de gene Danişmend ilinde ve Danişmend Oğulları zamanında Niksar, Tokat, Amasya, Sivas, Kayseri gibi şehirlerde inşa edilmiştir.

a. Danişmend Oğulları Devleti

Burada maksat Danişmend Oğulları Devleti hakkında detaylı bilgi sunmak değildir. Amaç bu

³ Sefer Solmaz, "Danişmendli Ailesi İle Büyük Selçuklu Hanedanı Arasındaki Akrabalık İlişkileri", *I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, (Konya 11-13 Ekim 2000) II, Konya 2001, s. 271-282.

⁴ Sefer Solmaz, "Danişmendli Ailesinin Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü", *Niksarın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, (Niksar 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 49-59.

devletin kuruluş ve gelişimi ve hareket alanını ana hatlarıyla tasvir etmektir. Zira bu eserde ele alınacak konuların daha iyi anlaşılması için buna ihtiyaç olacaktır.

Danışmend Oğulları Devleti'nin kuruluşu ile ilgili ilk bilgiler yazılı belge ve kaynaklara girmemiş, ancak sözlü anlatımlar tarihçilere ulaştığı şekliyle yazıya geçmiştir. Bu devletin kuruluşu ile ilgili iki farklı görüş ağırlık kazanmaktadır. Bir görüşe göre Malazgirt zaferini müteakiben (1071) Alp Arslan bu savaşa katılan gazi beylerine, doğu ve orta Anadolu'da belli bölgeleri ikta etmiştir. Bu ikta sonucunda Büyük Selçuklu devletine bağlı Anadolu'nun bu ilk beylikleri teşekkül etmiştir. Erzurum ve çevresini Emir Saltuk'a, Erzincan ve Kemah yöresini Emir Mengücek Gazi'ye, Mardin ve Harput'u Emir Artuk'a, Maraş Göksun çevresi Emir Çavuldur'a, ikta edildiği gibi Sivas, Tokat ve Niksar yöresi de bu beylerden biri olan Emir İbn Danışmend Ahmed Gazi'ye verilmiştir. Diğer bir görüşe göre: Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, Alp Arslan'a karşı taht mücadelesine girişmiş, Kerec denilen yerde aralarında vuku bulan savaşta Kutalmış savaş alanında hayatını kaybetmiş, yanında bulunan dört oğlu ve yakınları Alp Arslan'ın eline esir düşmüşlerdir. Vezir Nizamü'l-Mülk'ün araya girmesi ile bu şehzadeler bağışlanmışlar ve ülkenin sınır boyu olan Suriye'ye sürülmüşlerdir. İbn Danışmend Ahmed Gazi de bu şehzadelerin dayısı olması cihetiyle aralarında bulunmuş ve onlarla birlikte Suriye'ye sürgün olarak gelmiştir. Kutalmış'ın oğulları Malatya, Urfa, Antakya yörelerinde

fetihlerle meşğul idiler. Bunlardan Süleyman Şah Antakya'yı fethettikten sonra Torosları aşarak Batı Anadolu'yu fethederek İzmit'i kendisine karargah edinirken Danişmend oğlu Ahmed Gazi de Malatya üzerinden kuzeye yönelerek oğullarıyla birlikte Sivas, Niksar Tokat yörelerinde fetihler gerçekleştirmiş Kuzey ve orta Anadolu'da kendi adına bir devlet kurmayı başarmış, Niksarı kendine başkent yapmıştır. Bu ikinci görüş daha akla yatkın görünmektedir.

Danişmend Oğlu Gümüş-tigin Ahmed Gazi 1104 yılında vefat edince yerine geçen oğlu Emir Gazi babası gibi fetihlere başlamış devletin hudutlarını doğuda Niksar,Tokat ve Sivas çevreleri, Kuzey Anadolu'da Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya batıda Kırşehir ve Aksaray, Güneyde ise Kayseri, Malatya vilayetlerini içine alacak kadar genişletmiştir. Türkiye Selçuklularında I. Kılıç Arslan'dan sonra oğulları taht mücadelesine başladılar. Emir Gazi damadı olan Sultan I. Mes'ud'u destekleyerek onun Selçuklu tahtına oturmasını sağladı. Böylece Türkiye Selçukluları devletini kontrolü altında tuttu. 1134 yılında ölünce oğlu Muhammed Gazi devletin başına geçmiştir. Ancak onun 1145 de ölümünden sonra oğulları ve kardeşleri arasında çıkan saltanat mücadeleleri sonucunda Danişmendiye devleti ikiye bölündü. Birincisi Malatya Kolu, ikincisi Sivas Kolu.

Malatya kolu 1177 yılına kadar devam etmiştir. Sivas kolunda kısa aralıklarla bölünmeler meydana gelmiştir. Fakat 1174 de Danişmendli Nuru'ddin Yağbasan'ın vefatını mütaakib sahibi olduğu

devlet sona ermiştir. Türkiye Selçukluları sultanı II. Kılıç Arslan'ın Danışmend oğullarıyla uzun süren mücadeleleri sonunda bu devletin varlığına son verilmiştir.

b. İlk Büyük Selçuklu Sultanlarının Dinî Siyasetlerine Genel Bir Bakış

Burada Danışmend Oğulları'nın dinî eğilimleri ve ülkelerinde uyguladıkları dinî ve millî politikaları ve bunun sonucu olarak Danışmend İli'nde meydana getirdikleri ilmî ortam tasvir edilmeye çalışılacaktır. Ancak bu konuya girmeden önce Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu dönemlerde Selçuklu hanedan üyelerinin dinî siyasetleri üzerinde bir nebze durmak gerekmektedir. Çünkü Danışmendlilerin cedit olan Danışmend Ali Taylu Selçuklu ailesine ve şehzadelere muallimlik yapan bir kişi olarak hanedan üyelerinin dinî duygu ve düşüncelerinin şekillenmesinde derin bir etki yarattığı muhakkaktır. Bu itibarla Büyük Selçuklu Devleti'nin dinî siyasetini yönlendirmede de bu Danışmend-i Buharî denilen Ali Taylu'nun etkili olduğu anlaşılmakta ve bunu görmek gerekmektedir.

Kaynakların bildirdiğine göre Tuğrul Beg, Dandanakan zaferinden sonra Selçuklu Hanedan üyeleri tarafından sultan olarak tanınınca kitabet ve inşa san'atında mahir bir elemana ihtiyaç duydu. Ona bu işlerde çok mahir biri olarak Ebu Nasr el-Kundurî tavsiye edildi. Muhtemelen Ebu Nasr el-Kundurî'yi Sultan Tuğrul'a tavsiye eden de Danışmend Ali Taylu olmuştur. Çünkü bu Amidü'l-Mülk Ebu Nasr el-Kundurî onun gibi Mu'tezile mezhebinden biriydi. Bilahare Vezir olan Kundurî

bu makama geldikten sonra Mu'tezile mezhebini devletin resmi dinî görüşü haline getirdi ve bu yönde uygulamalara başladı. Onun bu uygulaması Horasan'da Eş'arî ve Şafî'i Mezhebi mensupları arasında büyük rahatsızlıklara yol açtı. Böylece Abbasiler zamanında bir dönemde Bağdad'da Eş'arîlerle Mu'tezilîler arasında cereyan eden ve Eş'arîlerin zaferi ile neticelenen yukarıda sözünü ettiğimiz mücadele yeniden gündeme gelmiş oldu. Bazı Selçuklu Prenslerin -başta Tuğrul Beg olmak üzere- Amidü'l-Mülk Ebu Nasr el-Kundurî'ye destek verdikleri ve hatta onun gibi Mu'tezile mezhebinden oldukları anlaşılmaktadır.

Bu uygulamanın bir sonucu olarak Cuma hutbelerinde İmam Eş'arî lanetlenmeye başlandı. Bazı Eş'arî Mezhebi ileri gelenleri -başta Ebu'l-Kasım el-Kuşeyri olmak üzere- tutuklandılar. Ünlü Eş'arî Mezhebi usulcülerinden olan İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Maali el-Cuveyni Horasan'ı terketmek zorunda kaldı. Eş'arîler sıkı bir şekilde takibata uğradılar⁵. İşte bu uygulamalar üzerine ünlü Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî, "*Şikâyetu ehli's-sunne ma nalehum mine'l-mihne*" adlı eserini yazdı. Çok geçmeden Eş'arî çevreler bu konudaki şikâyetlerini Sultan Tuğrul'a arzetme imkânı buldular⁶. Ünlü sofî şair Hâce Abdullah-i Ensarî'nin de bu uygulamalar esnasında tutuklandığı anlaşılmaktadır.

⁵ Bu olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. Şerefeddin Yaltkaya, "Selçukiler Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul-1925, I, 102-105.

⁶ *en-Nucumu'z-Zahire*, V, 54.

Selçuklu hanedan üyelerinin Mu'tezile mezhebine meyletmeleri, Oğuzların İslâmiyete girmeden önce Yahudi kültürünün onlar üzerindeki derin etkisinden kaynaklandığını da burada hatırlamak gerekir. Zira IX. Asırdan beri Hazar ve Oğuz İllelerinde Yahudilik Türkler arasında revaçtaydı. Hazar Hakanları buna öncülük etmekteydiler⁷.

Dinî siyasî ihtilafların ve çekişmelerin yoğun olarak yaşandığı bu sıralarda Abbasî Halifesi'nin elçisi Eş'ari Mezhepli, siyaset bilimcisi el-Maverdî'nin diplomat olarak Tuğrul Beg ile görüşmeleri oldu. Bu görüşmelerde bahs ettiğimiz bu dinî- siyasî konular da gündeme gelmiş olmalı ki, bir müddet sonra Eş'ariler üzerinden bu baskılar kaldırıldı.

Eş'arî ve Şafiî mezhepli olan Nizamü'l-mülk'ün, Amîdü'l-mülk Ebu Nasr el-Kundurî aleyhindeki faaliyetleri de bu mezhep çatışmalarından başka bir şey değildir. Bu mücadeleler sonunda Sultan Alp Arslan Kundurî'yi tutukladı. Kunduri tutuklu iken de yandaşlarına mektuplar yazıyor ve onlarla haberleşiyordu. Nihayetinde idam edildi⁸. Onun idam edilmesinde Nizamü'l- Mülk'ün çok önemli rol oynadığı kabul edilmektedir. Nitekim yerine de Nizamü'l-Mülk Selçuklu Veziri oldu. Bu defa Nizamü'l-mülk, de Eş'ari ve Şafiî Mezhebinin Büyük Selçuklu Devleti'nin resmî mezhebi konumuna getirdi. Bu mezhebin yerleşmesi ve tutunmasını sağlamak için

⁷ Ebu'l-Maali Muhammed-i Fakih-i Belhi, *Beyanü'l-edyan*, Neşr. M. Taki-i Daniş-Peju, ve K. Piş-nemaz-Zade, Tehran 1376. s. 126-125.

⁸ *Rahatü's-sudur*, I, 115-116; Sadrü'd-din Ebu'l-Hasan Ali el-Husaynî, *Ahbaru'd-devleti's-selcukiyye*, Terc. N. Lugal, Ankara 1943. s.17-18.

"Nizamiye Medreselerini" kurdu. Selçuklu Devleti coğrafyasında yirmi üç Nizamiye Medresesi kurulmuştur.⁹ Bu medreselere Eş'arî ve Şafî mezhebin-den ilim adamları tayin ediliyor ve bu alanda büyük paralar harcanıyordu.

Öyle görünüyor ki, Sultan Alp Arslan Surabâ-di'ye Kur'an-ı Kerim tefsiri yazdırarak¹⁰ bu münakaşaların içinde olanları K. Kerim'e yönlendirmek ve K. Kerim'in hükmünü esas almak gerektiği fikrini vermek istenmiştir. Bu eserin Arapça değil Farsça olarak kaleme alınması bu konularda daha geniş tabana hitabetime ve onlara yol gösterme amaçlanmıştır. Sultan Alp Arslan'ın Tuğrul Beg'e nazaran Abbasî Halifeliği ile daha uyumlu bir dinî ve siyasî ilişkiler içine girdiği de fark edilmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin zuhuru sırasında birçok hanedan üyesi şehzâdelerin devlet hizmetinde bulundukları ve ülkeler yönettikleri bilinmektedir. Bu şehzâdelerin bazıları hariç, çoğunluğunun eğitim durumları ve bilgi düzeyleri ve hatta dinî eğilimleri hakkında hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Fakat bazı hanedan üyelerinin ve devlet adamlarının dinî eğilimleri hakkında -az da olsa- bilgi edinilebilmektedir. Bu mahdut bilgilerden anlaşıyor ki, hanedan üyelerinin bazıları "Mu'tezile mezhebi" eğiliminde idiler. Bilindiği gibi Mu'tezile

⁹ Nizamiye Medreselerinin kuruluş amacı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Zeki Mubarek, *"el-Ahlak inde'l-Gazzali"*, Kahire-1390/1971, s. 26-45.

¹⁰ Bu eser *"Tefsir-i Surabâdi"* adını taşımaktadır. Yazar önsözde eserini Ebü's-Suca Alp Arslan için kaleme aldığını bildirmektedir. Türkiye kütüphanelerinde çok kıymetli nüshaları olmasına rağmen henüz basımı gerçekleşmemiştir. Bir nüshası da Konya Mevlana Müzesi Ktp. Nr. 7562'dedir.

Mezhebi İslâm'ın doğuşundan bir asır sonra ortaya çıkmış, İslâm dinini akıl ölçü ve kurallarına göre yorumlayan dinî ve felsefî bir harekettir. Mu'tezile mezhebi mensuplarına İslâm Dünyası rasyonalistleri (Akliyecileri) denir. Bu dinî anlayışı benimseyen Selçuklu devlet adamlarının bu eğilimlerini dinî uygulamalarında da açıkça görmekteyiz. Bu devlet adamlarından biri de Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Selçuk Beğ'in oğlu Mikâil'in büyük oğlu Sultan Tuğrul Beğ'dir. İbn Tağrıberdi onun dinî eğilimi hakkında şu önemli bilgiyi tesbit etmektedir:

445 (1053) yılında Selçuklu sultanı Tuğrul Beg, İmam Eş'arî'nin "Makâlât" adlı eserine vakıf oldu. Tuğrul Beg, Hanefî mezhebliydi¹¹. Onun için minberlerden Eş'arî'nin lanetlenmesini emretti. Çünkü o eserinde dünyada Allah'ın kelâmı bulunmadığını ileri sürmektedir. Bu uygulama Ebu'l-Kâsım Kuşeyrî'ye ağır geldi. Bunun üzerine yukarıda ifade edildiği üzere "*Şikâyetu ehli's-sünne ma nalehum minne'l-mihne*" (Maruz Kaldıkları Baskılardan Sünnîlerin Şikâyeti) adlı bir risale kaleme aldı. Bundan sonra bazı olaylar meydana geldi. Kuşeyrî ve Eş'arîler'den bir topluluk Tuğrul Beg'in huzuruna çıktılar ve Eş'arî'yi lanetleme emrinin kaldırılmasını ondan talep ettiler. Tuğrul Beg onlara: "*Bana göre Eş'arî bid'atçıdır. Mu'tezile'ye karşı haddini aşmıştır. Çünkü mutezile Kur'an-ı Kerim'in (Allah'ın sözü-nün) mushaftaki sözler olduğunu ispat etmiştir. O ise, (Eş'arî) bunu inkâr etmektedir.*"¹²

¹¹ Mu'tezile mensupları dinî uygulamada Hanefî mezhebine tabi oldukları için çoğu zaman Hanefî sözü ile Mu'tezile Mezhebi kasadedilmektedir.

¹² İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 54.

Burada görüldüğü üzere Tuğrul Beg, İmam Eş'arî'nin ve Eş'arîler'in Kur'an-ı. Kerim'in yani Allah'ın sözünün kadim olduğu tezine karşı Mu'tezile mezhebi mensuplarının Kur'an-ı. Kerim'in mahluk yani sonradan yaratılmış olduğu görüşünü savunmakta ve Eş'arî'nin Kur'an-ı. Kerim'in kadîm yani ezeli olduğu fikrini bid'at (dinde uydurmacılık) olarak nitelendirmekte ve mezhebî tercihi, Eş'arî ulemâya karşı savunmaktadır. Buradaki açıklamalardan Tuğrul Beg'in dinî ve Kelâmî mes'elelere vakıf ve İmam Eş'arî'nin "*Makâlâtü'l-İslâmiyyin*" adlı eserini okuyacak kadar bilgili bir kişi olduğu görülmektedir. Bilâhare Eş'arî'nin lanetlenmesi emrinin kaldırıldığı da anlaşılmaktadır¹³ Bu olaydan beş sene sonra Tuğrul Beg'in Abbâsî halifesi ile vaki olan görüşmesi, bundan birkaç yıl önce ünlü Eş'arî siyaset bilimcisi Ebu'l-Hasan el-Mâverdî'nin halifenin elçisi olarak Tuğrul Beg ile görüşmesi sırasında bu konunun da gündeme gelmiş olduğu muhakkaktır. Selçuklu Devleti'nin dinî siyaseti ve uygulamaları ile ilgili olarak Tuğrul Beg'in dikkati çekildiği gelişen olaylardan anlaşılmaktadır.

O dönemde Abbâsî halifeleri Eş'arî mezhebi savunucuları konumunda idiler. Abbâsî Halifesi Harun er-Reşid ve oğulları zamanında Abbâsîler Mu'tezile Mezhebi'ni resmi mezhep olarak kabul etmiş ve bu resmî dinî anlayışa muhalefet eden veya kabul etmeyenleri cezalandırmaktaydılar Fakat Mu'tezile mektebinde yetişen İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (330/942) bazı itikadî meselelere farklı yorumlar ge-

¹³ Aynı eser, V, s.55.

tirmesi ve fikirlerinin kabul görmesi sonucunda Mu'tezile mensupları ile Eş'ariler arasında büyük bir fikri ve dinî mücadele meydana geldi. Bu mücadelede tasavvufi çevrelerin de Eş'arilerin yanında yer almaları onların galip gelmelerinde önemli rol oynadı. Çünkü akliyecî (Rasyonalist) olan Mu'tezile mensupları Tasavvufî düşünceye muhalif idiler. Eş'arilik Hilafet merkezi olan Bağdad'da büyük bir kabul gördü ve zamanla Abbasî Devleti yetkilileri de Eş'ariliğe meylettiler ve bu mezhebin hamisi konumuna geldiler. Mu'tezilileri takibata almaya ve hatta cezalandırmaya başladılar. Selçuklu Devleti zuhur ettiği sıralarda Irak ve Horasan'da itikatda Eş'arî Mezhebi amelde Şafîî Mezhebi hakim durumdaydı. Selçukluların ilk zuhur ettiği bölgeler olan Maverâünnehr'de Maturidi Mezhebi, Harezm'de ise Mu'tezile Mezhebi hakim durumda idi. Mu'tezile geleneğinin Harezm'de çok kuvvetli olduğu farkedilmektedir. Bu yüzden o dönemde Harezm'den çıkan Ebu Reyhan el-Beyrunî, ünlü Müfessir ez-Zemahşerî gibi alimler Mu'tezile mezhebindendirler. Bu iki mezhep mensupları amelde Hanefî mezhepli idiler.

Selçuklu ailesinin tarınmış üyelerinden olan Anadolu Selçukluları hanedanının cediti Kutalmış'ın da Mu'tezile mezhebli olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr'in Kutalmış hakkında verdiği şu bilgiler bunu göstermektedir: *"Şaşılacak şeydir ki, Kutalmış Türk olmasına rağmen astronomi ilmini çok iyi biliyordu. Bundan başka felsefe geleneği ile ilgili bilimleri de biliyordu. Kendiinden sonra oğulları ve ahfadı da felsefe geleneğinden gelen ilimleri öğrenmeye devam ettiler ve bu alanda isim*

yapmış olan bilim adamlarını himayelerine aldılar. Bu durum onların dinî inançlarında pürüz meydana getirdi.”¹⁴

Burada görüldüğü üzere bu bilgileri veren Eş’arî mezhebinden olan İbnü’l-Esir, Kutalmış’ın astro-nomi ve felsefe bilmesini tuhaf bulmakta, bu felsefî bilgilerin onun dinî inanışında yer tutmasını da hoş bulmamaktadır. Bu durum Kutalmış’ın Mu’tezile mezhebine mensup bulunduğunu gösteriyor. Zaten felsefe geleneği bilimleri (ulûmu’l-kavm), Mu’tezile ekolünün meydana getirdiği, Yunan felsefesine dayanan düşünce akımının adıdır. Demek Kutalmış bu felsefî geleneğe mensup bir kişidir. O dönemde Tabiat bilimleri, Felsefenin içinde ve her biri felsefenin bir konusu durumunda olduğunu unutmamak gerekir. İbnü’l-Esir Kutalmış’ın oğulları ve torunları olan Türkiye Selçukluları sultanlarının da bu geleneği devam ettirdiklerini de vurgulamaktadır.

Selçuklu Hanedan üyeleri arasına görülen bu dinî eğilimin hanedan üyelerine hocalık yapan Harezmî Türkmen Danişmend Ali Taylu’dan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu Danişmend Ali Taylu Harezm’deki dinî çevrede yetişmiş ve çok erken tarihlerde Selçuklu ailesine yakın olma fırsatı bulmuş ve hanedan üyelerine muallim olmuştur. Bu bilge kişi Selçuklu hanedanına kız vererek ve kız alarak onlarla akrabalık da tesis etmiştir. Süryani tarihçi Ebu’l-Ferec, Danişmendoğlu Melik Ahmed Gazi’den bahsederken onu Kutalmış oğlu Süleyman-Şah’ın

¹⁴ el-Kâmil fi’t-târih, X, s. 36-37.

dayısı olarak tanıtması¹⁵ bu akrabalığı ifade etmektedir. Onun için Selçuklu ailesinin saygı duyduğu bir kişidir. Beyhâki'nin onun hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre bilahare Buhara'ya yerleşen bu Türkmen danışmend burada muallim olarak ve güzel sözlü bir diplomat olarak Selçukluların hizmetinde bulunmuştur¹⁶. Zeki Velidi Togan Hocamız Beyhâki'nin verdiği bilgilere dayanarak bu Buharalı Danışmend'in Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda büyük hizmetlerde bulunduğunu ve devletin kuruluşunda pay sahibi olduğunu yazmaktadır¹⁷. Onun oğlu olan Danışmend Oğulları devletinin kurucusu Gümüş-tigin Ahmed Gazi'ye Alp Arslan tarafından Meliklik ünvanı verilmesi babasının bu konumu ile ilgili olmalıdır.

İşte bu Danışmend-i Buhari'nin rahle-i tedrisinde yetişen Selçuklu hanedan üyelerinin birçoğunda böyle İtizali eğilim görülmektedir. Türkiye Selçuklularının cediti olan Kutalmış, Danışmend Ali Taylu'nun damadı idi. Kutalmış oğlu Süleyman'ın Suriye'de ve Anadolu'da Mısır'daki Şîî Fatimilerle siyasî ve dinî ilişkiler içine girmesi, şîîleri dinî bakımdan kendisine daha yakın bulması ile de ilgili olmalıdır. Çünkü İbnü'l-Esir Kutalmış'ın oğulları ve torunlarının da onun dinî eğilimini devam ettirdiklerini yazmaktadır. İleride ifade edileceği gibi

¹⁵ *Ebü'l-Ferec Tarihi*, Terc. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1987, 1331-332. Ayrıca Karş. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 115; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 197.

¹⁶ *Beyhaki, Tarih-i Beyhaki*, Neşr. Ali Ekber Feyyaz, Tahran 1371, II, 641.

¹⁷ *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 197.

bu Danişmend Ali Taylu'nun daha sonraları İsfahan'a yerleştiği anlaşılmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra esas konumuz olan Danimend Oğulları Devleti'nin dinî, ilmî ve millî siyaseti bahsine geçebiliriz.

c. Danişmend Oğulları Zamanında İlmî ve Fikrî Faaliyetler

Anadolu'da ilmî ve fikrî faaliyetler ne zaman ve nasıl başladığı geçtiğimiz asrın başlarından itibaren söz konusu edilmeye başlanmıştır. Türk Kültürü'nün pek çok meselelerinde olduğu gibi bu konuda da ilk defa fikir serdeden Fuad Köprülü olmuştur. O bu konuda şöyle demektedir: Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilişinin başlangıcı sayılan Malazgirt Zaferi'ni (1071) takib eden ilk yüz senede Türkler Anadolu'yu askerî bakımdan fethetmekle meşgul olduklarından bu devrede Anadolu'da ilmî faaliyetler görülmemektedir¹⁸. Daha sonra bu alanda yapılan çalışmalar ve el-yazması eserler ihtiva eden kütüphanelerin muhtevalarının açıklanması gösterdi ki, Anadolu'da ilk ilmî, fikrî ve kültürel faaliyetler Danişmend İlinde ve Danişmend Oğulları'nun himayesinde çok erken sayılabilecek bir tarihte başlamıştır¹⁹. Bu devletin kurucularının bilge bir aileden gelmeleri ve bilimsel bir geleneğe bağlı bulunmalarının erken bir tarihte Anadolu toprağında bilimsel faaliyetleri başlatma-

¹⁸ *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1928 s. 246.

¹⁹ Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Mikâil Bayram, Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi, S.Ü.Selçuklu Araştırmaları Merkezi V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (20-22 Mayıs 1994).

larında etken olduğu muhakkaktır. Vakıa Anadolu'nun ilk medreseleri de Danişmend İli'nde Niksar, Tokat, Amasya, Sivas, Kayseri gibi vilayetlerde ve Danişmend Oğulları zamanında inşa edildiği görülmektedir. Danişmend Oğulları Devleti II. Kılıç Arslan tarafından XII. asrın son çeyreğinde ortadan kaldırıldıktan sonra da Danişmendliler zamanında Danişmend İlinde yerleşmiş olan bilimsel geleneğin birkaç asır daha devam ettiği görülmektedir. Dinî bakımdan fikhî kaidelere çok bağlı olan Danişmendliler bu geleneği ülkelerine yerleştirmişler, XV. asra kadar bu gelenek Danişmend İli'nde ve Danişmendliler'in kurdukları medreselerde devam etmiştir. Burada bu ilmî, fikrî ve dinî gelenek tasvir edilmeye çalışılacaktır:

Bugünkü bilgilerimize göre yukarıda da ifade edildiği üzere Anadolu'da te'lif edilen ilk eser burada tıpkı basım olarak metnini sunduğumuz, Danişmendlilerin Kayseri Şehir muhafızı olan Kayserili İbnü'l-Kemal diye ünlenen İlyas b. Ahmed adlı bir zat tarafından Farsça olarak kaleme alınmış "*Keşfü'l-akebe*" adındaki astronomi ve felsefeye dair olan eserdir. Yazar eserini Danişmendiye Devleti'nin kurucusu Gümüştiğin Melik Ahmed Gazi'ye sunmuştur²⁰. Bu eserde Melik Ahmed Gazi'nin ilmî ve kültürel faaliyetlerine dair şöyle denmektedir: "*O yüce zatı iltizam edenler çoğunlukla fazıl ve filozoflardır. Dünyanın her yanından akliyeciler bilginler (ehl-i ukûl) o hazrete yöneldiler. Her biri ilmini yayması*

²⁰ Bkz. *Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser "Keşfü'l-akebe"*, Konya 1981, s. 10-15. Bu eserin aslı Fatih (Süleymaniye) Ktp. nr. 5426'dadır.

miktarınca itibar görüp, o hazretin cömertlik denizinden paylarını aldılar."²¹ Bu kayıt Malazgirt Zaferi'nden kısa bir zaman sonra Danişmend Oğulları ülkesinde ilmî çalışmaların başlamış olduğunu ve Melik Ahmed Gazi'nin çok sayıda ilim ve fikir adamlarını himaye edip, çalışmalarına imkân sağladığını açık olarak göstermektedir. Niksar'da yaptırdığı medresenin harabe hali günümüze kadar gelmiştir. Onu "Sahib-kıran" diye anan İbnü'l-Kemal, Onun Rum, Ermen ve Şam'da (Suriye) gerçekleştirdiği fetihleri de dile getirmekte ve bu ülkelerde geniş bir kültürel faaliyet içinde bulunduğunu da "Rum, Ermeni, Şam memleketleri o Sahip-kıranın varlığının feyzi ile İslâm nuruyla bezendi"²² diye ifade etmektedir.

Kutalmış'ın oğulları ve ahfadı olan Türkiye Selçuklularında ilk Sultanların dinî ve ilmî konumları hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. Yukarıda ifade edildiği üzere İbnü'l-Esir, Anadolu Selçuklularının ceddi Kutalmış'ın Hey'et (Astronomi) ilmine vakıf ve felsefe geleneğinden olan ilimlerde mahir olduğunu yazmaktadır²³. Pek tabiidir ki Hey'et ilmine vukuf Matematik ve Geometriyi bilmeyi de gerektirir. Bu itibarla Kutalmış'ın tabiat bilimlerine vakıf bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Onun oğlu Anadolu'nun fatihi Süleyman-Şah'ın babasının yolunda ve onun anlayışında olduğu rahatlıkla söylenebilir. Türkiye Selçukluları sultanlarının da ata-

²¹ *Keşfü'l-akebe*, Fatih Ktp. nr. 5426, yp. 250a.

²² Aynı eser ve aynı yerde.

²³ *el- Kâmil fi't-târih*, X, 36-37.

larından gelen geleneği sürdürdüklerini gene İbnü'l-Esir bildirmektedir.

Bununla beraber II. Kılıçarslan'ın felsefî konulara ilgi duyduğunu ve bu alandaki ilmî tartışmalara katıldığını Süryani Mihail bildirmektedir²⁴. İbn Bibi, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in İbni Sina'nun hayranlarından olduğunu yazmaktadır²⁵. Mutaassıp bir Şafîî olan İbnü'l-Esir, II. Kılıç Arslan'ın diğer oğlu ve Danışmend İli'nin Meliki, II. Süleyman-Şah hakkında şöyle diyor: “ *Ancak onun itikadının bozuk olduğu felsefî inançlar taşıdığı, bu inançta olan kimseleri himaye ettiği ve onlara destek verdiği bildirilmektedir*”²⁶. Demek oluyor ki, bu bilimsel ve felsefî gelenek Anadolu'da devam etmiştir. İşte buna benzer haberler Selçuklular zamanında (ilk bir buçuk asırda) Anadolu'da devlet adamlarının felsefî geleneğe bağlı bulundukları ve Mu'tezile mezhebine yakın olduklarını ortaya koymaktadır. II. Kılıç Arslan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun'un Kayseri'de bir Tıp Merkezi inşa etmesi de tabiat ilimlerine duyulan ilgiden kaynaklanmış olmalıdır.

Danışmend Oğulları ve Türkiye Selçukluları zamanında ilk 130 yıl boyunca Anadolu'da te'lif edilen eserlerin hemen tamamı tıp, astronomi (heyet) matematik, felsefe gibi aklî ve tabiî ilimlere dairdir. Bu dönemde Anadolu'da bulunan bilim adamları bu yönde faaliyet göstermişlerdir. Bu devrede Anadolu'da te'lif edilen eserlerin büyük bir kısmı Danışmend İli'nde yazılmışlardır. Yani Danışmend İli'ndeki ilmî ve felsefî geleneğin ürünleridir. O dö-

²⁴ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 230-233.

²⁵ *el-Evamirü'l-alaiyye*, nşr. A. Sadık Erzi, Ank. 1956, s. 25.

²⁶ *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 36-37.

nemlerde Anadolu'ya (Diyar-i Rum) gelen Ömer b. Muhammed b. Ali es- Sâvî "*Akaid-i ehl-i sünnet*" adlı bir eser kaleme almış olup, önsözünde "*Diyar-ı Rum'a geldim. Herkesin ilm-i nucûm (astronomi) ile uğraşmakta olduklarını, dinî ilimlerden bî-haber olduklarını gördüm*" demektedir²⁷. Buradan da anlaşılıyor ki, başlangıçta Anadolu'da tabii ilimler çok rağbette idi. Selçuklu ve Danişmendli devlet adamları bunu teşvik ve himaye etmişlerdir. Ancak XIII. Yüzyıldan itibaren dinî ilimlere, özellikle de Tasavvufa ve Sünnî İslâmî anlayışa hızlı bir yöneliş olmuştur. Bunun sebepleri konumuzun dışındadır. Ancak şu kadarını söylemeliyim. Zamanla Büyük Selçuklu Devleti'nin dinî politikası ve Nizamiye Medreseleri'nin yarattığı dinî atmosfer Anadolu'da da etkisini göstermiştir. Nitekim "*Akaid-i ehl-i sünnet*" adlı eserin sahibi Ömer b. Muhammed es-Savî de Nizamiye Medreseleri'nin en tanınmış müderrisi İmam Gaz-zalî'nin (505/1111) paralelinde bir dinî anlayışta olduğu görülmektedir.

Danişmend Oğulları emirlerinden Kastamonu Fatihî, Emir Karatekin'in, İbn Makula'nın hadis ricaline dair (478/1086) "*el-İkmal*" adlı eserini okuduğuna dair bir kaydın bulunması²⁸, bu dönemde dinî-ilmî faaliyetlerin mevcudiyetini gösterir. Zaten Niksar, Tokat ve Kayseri'de Danişmend Oğullarından günümüze ulaşan medreseler de bu hususu açık olarak göstermektedir. Bu medreseler Anadolu'nun en eski medreseleridir. Hiç şüphesiz

²⁷ Fatih (Süleymaniye) Ktp. nr. 5426, yp. 193a.

²⁸ Kayseri Raşid Ef. Ktp. nr. 1052 de kayıtlı bulunan nüshasının Kıraat kayıtlarında Emir Karatekin'in adı geçmektedir.

bu medreseler Danışmend İline ilmî bir muhteva kazandırmıştır.

Önceleri Danışmend Oğulları'nın hizmetinde olup bilahere Türkiye Selçukluları sultanı II. Kılıç Arslan'ın hizmetine giren Tiflisli Hübeyş b. İbrahim 25 kadar eser te'lif etmiş olup bu eserlerin tamamına yakın bir kısmı tabiat ve aklî ilimlere dairdir²⁹. Bu eserler arasında Mu'tezile Mezhebi'nin tanınmış ilim ve fikir adamlarından olan Zamehşerî'nin (538/1145) bazı eserlerinin tercümeleri de bulunmaktadır. Danışmend Oğulları zamanında eskilerin Melhame ilmi dedikleri destanî bilgilere de çok önem atfettikleri görülmektedir. Bu yüzden olmalı ki, Tiflisli Hübeyş b. İbrahim bu alanda da eserler vermiştir. İranlı ünlü İşrakî filozof Şihabü'd-din Sühreverdî (587/1292) de bir süre Anadolu'da ve Danışmend İli'nde bulunmuş, birçok eserlerini Anadolu'da kaleme almıştır. Bu felsefî şahsiyet Anadolu'dan Haleb'e gitmiş, oradaki Eş'arî ulema onun zındıklığına hükmetmişler ve idam edilmesine sebep olmuşlardır.

Danışmend Oğulları'nın ülkelerine akliyecilik mantalitesine dayanan bilimsel bir gelenek yerleştirdikleri görülmektedir. Bu geleneğin, yöredeki medreselerde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Danışmend Oğulları devleti ortadan kalktıktan birkaç asır sonra bile Türkiye Selçukluları zamanında da bu gelenek devam etmekteydi. Danışmend İli Osmanlı idaresine girdikten sonra da bir süre daha bu bilimsel geleneğin o yörede hâlâ devam etmekte olduğu görülmektedir.

²⁹ Hübeyş b. İbrahim et-Tiflisi, *Kâmilü't-tabir*, Neşr. M. Huseyn Rukn-zâde-Ademiyyet, Tehran 1363, (Mukaddime), s. 2-11.

Mehmed Çelebi'nin Amasya'da görevli olduğu dönemde XIV. Y.y. son çeyreğinde Hakim Hayrî'd-din adlı bir zat Tıp ilmine dair "*Hulasatü't-tıb*" ve "*el-Karabadin*" adlı iki eseri Türkçe olarak kaleme almıştır³⁰. Aynı yüzyılda gene Amasya'da Ali es-Sivasî, Emir Yaş Beg adına "*Kitabu İksiri'l-hayat fi telhisi kavaidi'l- mualecat*" adlı bir eser yazdığı görülmektedir³¹. Bu Emir Yaş Beg , 1318(718) de Amasya'da vefat eden Tacü'd-din Altunbaş'ın Atabeg'i idi.

d. Danişmendliler'in Dinî Siyaseti

Danişmend Oğulları Devleti'nin kurucusu Melik Ahmed Gazi, yukarıda işaret olunduğu üzere Selçuklu ailesinin muallimi olan Danişmend Ali Taylu'nun oğludur. Kendisi de bilge bir kişi olduğu için Danişmend Gâzi diye anılmıştır³². Onun da eniştesi Kutalmış gibi itikatta Mu'tezile mezhepli olduğu anlaşılmaktadır. Melik Ahmed Gazi'den sonra diğer Danişmendli hükümdarlar da dedeleri Danişmend Ali Taylu'dan kaynaklanan bu dini eğilimi gelenek halinde devam ettirmişlerdir. özellikle devletlerinin ilk kurulduğu bölge olan Niksar, Tokat, Amasya, Sivas, Kayseri ve Çorum yörelerinde daha yoğun bir kültürel faaliyet içinde bulunmuş ve yöreye devletlerinin kültürel politikasını yerleştirmişlerdir. Bu yüzden de bu yöreler çok

³⁰ Bu iki eserin birer nüshası Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. nr. 12030 ve 12031 de bulunmaktadır.

³¹ M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333-1342, III, 225.

³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmi'l fi't-Tarih*, Beyrut 1385/1966, X, 300; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, Haydarabad 1359, IX, 114; Matheos, *Vekayi-nâme*, Ankara 1962, s.205, 225; H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, İstanbul 1929-1932, 11. 296; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s.115; İ. H. Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928, s. 16-43.

erken tarihlerde belli bir kültürel karakter kazanmıştır. Danışmend Oğulları'nın bu yoğun milli ve dinî diyebileceğimiz, kültürel faaliyetlerinin sonucu olarak bu yörelerin çok erken sayılacak tarihlerde Türkleşmesi ve İslâmlaşması gerçekleşmiştir. Bölgelerindeki bütün yerleşim yerlerinde Cuma namazlarının kılındığı ulu camiler inşa etmişlerdir. Bu ulu camilerin bir çoğu bugün halâ faal durumdadır. Bu durum Danışmendliler döneminde Danışmend ülkesinde canlı bir dinî hayatın gelenekleşmiş olduğunu göstermektedir.

Danışmend Oğulları itikatta Mu'tezile Mezhebi'ne yatkın ve felsefî geleneğe bağlı oldukları gibi, amelde de Hanefî Mezhebi'ne mensup idiler. Danışmend İlindeki Medreselerde Hanefî fıkhu tedris ediliyordu. Ebu Hanife akliyecî bir fakih olduğu için eskiden beri Mu'tezilîler amelde Hanefî Mezhebini tercih etmişlerdir. Bu yüzden Danışmend İli'ndeki fakihlere "Türkmen Hanefî Fukaha" denmiştir. Hatta o dönemde Hanefî sözü ile Mu'tezile Mezhebi kastediliyordu. Rüknu'd-din Süleyman-Şah zamanında Tokat ve çevresinde Türkmen fukahanın nüfuzlu oldukları görülmektedir. İbnü'l-Esir, bir filozofun Rüknu'd-din Süleyman-şah'ın Danışmend İli Melik'i olduğu sırada Tokat'a gittiğini, Tokatlı bir fakih ile tartıştığını ve bu Danışmendli fakihin Süleyman-şah'ın huzurunda filozofu tartakladığını, Süleyman-şah'ın buna ses çıkarmadığını yazmaktadır³³. Bu filozof da Meşhur İranlı İsraki filozof Şihabu'd-din Suhreverdi el-Maktul'dan (587/1191) başkası değildir. Zira İbn Bibi, bu Suhreverdi'nin Süleyman-şah zamanında

³³ *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 196.

Tokat'a gittiğini ve "*Pertev-name*" adlı felsefî eserini orada yazdığını bildirmektedir³⁴.

Süryanî Mihail, Danişmendli emirler arasında Danişmend Melik Ahmed Gazi'den sonra en dindar hükümdarın Melik Muhammed olduğunu onun İslâmî kanunları uyguladığını, asla şarap içmez ve Müslümanlara saygı gösterdiğini bildirmektedir³⁵. Ayrıca bu Melik Muhammed Hanefî Mezhebî'ne mensup bir İslâm hukukçusu olan Abdülmecid b. İsmail el-Herevî'yi Anadolu'ya getirerek onu Kayseri'ye kadı olarak tayin etmiştir³⁶. Bu dinî anlayış ve uygulama Danişmendliler'in dinî politikasının esasını teşkil etmiştir. Bu durum Danişmend Oğulları Devleti ortadan kalktıktan sonra da Danişmend İli'nde gelenek halinde devam etmiştir.

Bu Danişmendli geleneği Danişmendli Türkmenlerin dini eğilimini şekillendirmiştir. Bu yöredeki Türkmenler müteşerri'(Şeriata bağlı) bir dinî anlayışa sahip olmuşlardır. Rüknu'd-din Süleyman-şah ve Alâü'd-din Keykubad bu bölgenin melikleriydiler ve burada eğitim görmüşlerdi. Bu iki şehzade sultan oldukları zaman bu bölgedeki dinî zihniyeti iktidara getirmişler ve destek vermişler ve gelişmesine vesile olmuşlardı. Babası I. Alâü'd-din Keykubad'a suikast düzenleyerek iktidara gelen II. Giyasü'd-din Keyhüsrev, İranî çevrelerin desteklediği şehzadeydi. İktidara

³⁴ *El-Evâmirü'l-alâiyye*, Ankara 1956, s. 25

³⁵ Bib'eal Süryanî Mihail, *Süryanî Keşiş Mihail'in Vekayi-nâmesi*, trc. H. D. Andreasyan, II, TTK Kütüphanesinde 44-2 no'lu basılmamış nüsha, s. 103.

³⁶ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 247; Fakih Abdu'l-Mecid el-Herevî'nin "*el-İşraf ala gavamizi'l-hukûmat*" adlı eseri Yeni Cami (Süleymaniye) Kütüphanesi nr. 359'dadır.

gelince Danışmend İlindeki bu Türkmen çevreler üzerinde şiddetli bir dinî ve fikri baskı kurmaya çalıştı. Bu yöredeki dini ve kültürel zihniyeti yok etmeğe kararlıydı. Nitekim iktidara geldiği yıl yani 1237 (635) yılında Eğirdir'de yaptırdığı hanın kitabesinde kendisini zamanın Keyhüsrev'i (İranî çevrelerin padişahı) ve Zü'l-Karneyn'i (Arapların Kralı) ve İkinci İskender'i (Rum halkın kralı) olarak tavsif ederken Türkmenleri kâfir ve müşriklerle bir tutarak onları, kendisine itaat etmeyen, bağı, zındık ve havaric diye anmakta ve kendisini onları ezen, göz açtırmayan, iflahlarını kesen bir hükümdar diye tarif etmektedir. İktidarının ilk yılından itibaren Türkmenlere karşı savaş başlatmıştır. Pek çok Türkmen ileri gelenleri öldürttü. Baba İlyas'ın halifelerinden Şeyh Uban ve Emirce Sultan bunlardan birkaçıdır. Bir çoklarını tutuklattı. Baba İlyas, Ahi Evren Hâce Nasirü'd-din Mahmud, Ahi Ahmed de bunlardan birkaçıdır. İşte bu baskı ve uygulamalar üzerine Danışmend İlinde Türkmen Babalar, "Babaîler İsyanı" diye bilinen Türkmenlerin devlete karşı baş kaldırışı olan isyanı başlattılar. Babaîler İsyanı diye bilinen isyanı'nın temel sebebi de budur. Burada maksadımız Babaîler İsyanı'nı anlatmak değildir. Ancak bu harekâtı başlatan insanların fikrî ve dinî temellerine bir nebze ışırette bulunmak istedim. Ayrıca Babaîler Hareketi'ni Heterodoksî bir hareket olarak niteleyenlerin onların mı? Yoksa II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev ve yandaşlarının mı heterodoks olduklarını insafla ve İslâmî ölçülerle düşünmeleri gerektiğini de burada bir daha hatırlatmak istiyorum. Eğer Anadolu Alevîliğine bir orijin, bir çıkış yeri aranmak isteniyorsa Danışmend Oğulları'nın yarattıkları i'tizal hareketine bakmak ge-

rekir. Babaî hareketinin meydana gelmesinde, Danişmend İlindeki Hanefî ve Mu'tezilî eyilimli Türkmen fukahânın büyük rolü bulunduğ'u muhakkaktır.

1261(659) yılında Sultan II. İzzü'd-din Keykavus'un Anadolu'yu terk etmesinden sonra Danişmend İli'nin mutlak hakimi konumuna gelen Selçuklu Emiri Pervane Müinü'd-din Süleyman bu yörenin kültürel karakterini değiştirmek için, hem yoğun bir ilmî ve fikrî faaliyet içine girmiş, hem de yöredeki Türkmenler üzerinde ağır bir siyasî ve kültürel baskı uygulamaya başlamıştır. Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nuru'd-din ve oğlu Emir Polat da aynı şeyi Kırşehir yöresinde gerçekleştirmeye çalışıyorlardı. Bu konuda Sultan IV. Kılıç Arslan'dan ferman da alınmıştı. Bu baskılardan dolayı pek çok Türkmen Beğlerin, boyların ve fikir adamlarının bu yörelerden uç bölgelere göçtüklerini görüyoruz³⁷. Baba İlyas'ın nebiresi Kırşehirli Aşık Paşa'nın oğlu Elvan Çelebi, "*Menakibü'l-kudsiyye*" adlı eserinde Baba İlyas-i Horasanî'nin pek çok halifelerinin Ercuma'ya yani Karasi İline göçtüklerini

*"Çıktı kâfirden Ercuma'ya kaçıp
Şeyh Affan u cümlegi suleha"*

diyerek ifade etmektedir³⁸. Balıkesir ve Çanakkale yöresinde Karesi Oğulları Beyliğini kuran Karesi Oğulları ailesinin de Danişmendli oldukları ve hatta Danişmend Oğulları ailesinden geldikleri tesbit olunmaktadır. Ünlü Türkmen Şeyh Sarı Saltuk da kalaba-

³⁷ Bu konuyu ayrı bir makalede yayınlamış bulunuyoruz. Bkz. *Anadolu Selçukluları Zamanında Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu ve Gelişmesi*, Kelime Dergisi, Konya 1986, Sayı: 3, s. 43-54.

³⁸ Age. Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, nr. 4937, yp. 108 b. Bu beyitte kâfirden maksadın Moğollar olduğ'u izahtan varestedir.

lık cemaatiyle birlikte Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. Bizans Hükümeti'nin de onları önce Çanakkale yöresine yani Karesi İli'ne yerleştirdiği, bilahere bazı siyasî mülahazalarla Sarı Saltuk ve bir kısım adamlarının Dobruca'ya sürüldükleri bilinmektedir. Selçuklu Emiri Pervane Muinü'd-din Süleyman'ın 1278'de öldürülmesinden sonra vatan hasreti çeken bu Sarı Saltuklu dervişlerden pek çoğu Kırım ve Sinop üzerinden Anadolu'ya dönmüşler ve ayrıldıkları topraklara yani tokat ve Amasya yörelerine yerleşmişlerdir. Baba Saltuk ve dervişlerinin bu macerasını destanî bir üslupla dile getiren "Saltuk-name" adlı eser Tokat yöresinde derlenmiştir³⁹.

Emir Pervane Süleyman, Muhyi'd-din İbnü'l-Arabî'nin üvey oğlu ve talebesi olan Sadru'd-din-i Konevî'nin en tanınmış talebelerini Danışmend İli'ne götürmüş ve orada kendilerine medreseler inşa ederek Muhyi'd-din İbnü'l-Arabî'nin felsefesini (Ekberîyye denilen fikir hareketini) yaymaya ve yerleştirmeye çalışmıştır. Kutbu'd-din-i Şirazî Kayseri'de, Saidü'd-din-i Fergânî Tokat'ta, Fahrü'd-din-i Irakî ile ilk "*Fususul-Hikem*" şarihi Müeyyedü'd-din-i Cendî Tokat ve Sinop'da, Pervane Süleyman'ın ve oğlu Mu-

³⁹ Ebu'l-Hayr-ı Rumî, Tokat ve yöresine geri dönen Sarı Saltuklu dervişlerin anlatımlarına dayanarak "*Saltuk-name*"yi kaleme almıştır. Şükrü Kaluk Akalın bu eseri Ankara 1988-1990'da yayınlamıştır. Fakat Ebu'l-Hayr-ı Rumî'den önce 1315 (715) yılında Kahta'da kadı olan İbnü's-Serrac diye tanınan Muhammed b. Ali el-Kuraşî ed-Dimaşkî, Anadolu'ya dönen Baba Saltuk'un bir çok halifeleri ile tanışmış ve onların anlatımına dayanarak Sarı Saltuk'dan menkabeler derlemiştir. Bkz. *Teşviki'l-ervah ve'l-kulûb*, Amuca-zade Hüseyin Paşa Kütüphanesi (Süleymaniye), nr. 272, yp. 180a-185b.

hammed'in hizmetinde faaliyet gösteriyorlardı⁴⁰. Cacaoğlu Nuru'd-din de Kırşehir yöresinde Mevlevî düşünceyi hâkim kılmaya ve yerleştirmeye çalışıyordu.

Muinü'd-din Süleyman'ın, Moğollar tarafından idam edilmesinden sonra (676-1278) Danişmend İli'nde siyasî otorite boşluğu meydana gelmişti. Bu otorite boşluğundan bi'l-istifade belli merkezlerde Türkmen çevrelerin hem kültürel faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları, hem de siyasî bir mücadele başlattıkları görülmektedir. İleride daha detaylı anlatılacağı üzere Emir Mübarizü'd-din Halifet Gazî'nin oğul ve torunları (Halifet-zâdeler) da XIV. asrın ortalarına kadar iktidar mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Hacı Şadgeldi'nin Amasya'yı zaptetmesinden sonra (1362) batıya Osmanlı topraklarına göçmüşlerdir.⁴¹ Moğol iktidarına ve özellikle Pervane Muinü'd-din Süleyman'ın ağır baskılarına rağmen Danişmend İli, bu milli karakterini ve kültürel hüviyetini uzun süre muhafaza etmiştir. Osmanlılar zamanında Balıkesir ve çevresinde yoğun olarak yaşanan Ustuvanî Mehmed Efendi ve İmam Birgi-

⁴⁰ Şeyh Sadru'd-din-i Konevî'nin "*Vasiyyet-nâme*"sinde (Şarkiyat Mecmuası, İstanbul 1958, Sayı: 2, s. 64-66) kendisinin ve şeyhi Muhyi'd-din İbnü'l-Arabî'nin yolundan gidilmemesini ve eserlerinin okunmamasını öğütlemesi, bu talebelerinin faaliyetlerini onaylamamasının bir ifadesi olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü o, Moğol yanlısı iktidara muhalif idi. Talebesi olan Pervane Süleyman'a da muhalefet etmekteydi. Yakın dostu Ahi Evren Şeyh Nasîru'd-din Mahmud, Muharir-i Sadık'ı el-Hac Tacü'd-din-i Kâşî, Zeynü'd-din-i Sadaka ve muhtemelen kendi oğlu Sa'dü'd-din Çelebi bu iktidar tarafından öldürülmüşlerdir.

⁴¹ *Amasya Tarihi*, I, 59-67.

vî'nin öncülük ettikleri "Kadı-zadeliler" hareketinin de Danışmendli Fukaha zihniyetinin yeniden gündeme gelmesi olduğunu söylemek istiyorum. Zira Danışmend İlinden bu yöreye yönelen yoğun göçler ve Danışmendli ruhunu devam ettiren Karesi Oğulları müteşeri' diyebileceğimiz bu dinî anlayışın bu yöreye yerleşmesini ve Danışmendli geleneğinin devam etmesini sağlamıştır.

"İbnü's-Serrac" diye ünlenen Muhammed b. Ali el-Kureşî, Kahta Kadısı iken 715 (1215) de kaleme aldığı "*Tuffahu'l-ervah*" adlı eserinde Şeyh Yusuf b. Nebhan el-Eyluhî'den naklen şu bilgileri vermektedir: "*Şeyh Yusuf b. Nebhan el-Eyluhi bir defasında Türkmen bir taife ile karşılaştı. Bu taife sofilere en muhalif ve munkir bir taifeydi. Bunun sebebi Türkmen fukahası olan Danışmendliler idi. Onlar sofilere son derece muhalif idiler. Onlarda hayırlı bir itikad yoktu. Bu konuda o kadar aşırı idiler ki, kâfirler dahi onların derecesinde olamaz. Bunlardan bir cemaatle karşılaştım. Bunlar her kim bir sofiye yarım ekmek verse kâfir olur diyorlardı.*"⁴² Bu bilgileri veren Yusuf b. Nebhan Kalenderî bir derviş olup, diplomat olarak Hulagu Han ile görüşmüş bir kişidir. Anlattığı bu olay da Tokat ve çevresinde geçmiştir. Bu zatın anlattıklarından Danışmend İlindeki Türkmenlerin Fıkıh kurallarına çok bağlı ve Mu'tezili bir inançta oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca XIII. yüzyılda Anadolu'da halk arasında dilenerek geçinen ve tu-

⁴² *Tuffahü'l-ervah*, Princeton University Library Gift Robert Gerrett, Nr. 97, yp. 130b-131a.

feyli olan Kalenderî dervişlere de muhalif oldukları, İbnü's-Serrac tarafından ifade edilmektedir.

e. Danişmendliler'in Millî Siyaseti

Danişmend Oğulları, gazilik mefkuresine, Türk kültürüne ve Türkmencilik ülküsüne büyük bir önem vermişler ve ülkelerinde bunu yerleştirmeye ve yaymaya çalışmışlardır. Türk Melhameciliği diyebileceğimiz destan kültürünü de canlı tutmaya çalıştıkları görülmektedir. Danişmendoğlu Melik Ahmed Gazi ve beraberindekilerin kahramanlıklarını dile getiren "*Danişmend-nâme*" adlı eser Danişmend İli'ndeki kültürel anlayışın mahsûlü olduğu gibi "*Dede Korkut Hikâyeleri*" de XIV. asırda gene bu yörede, Amasya'da derlenmiştir.⁴³ Danişmend Oğulları devrindeki bu kültürel politika sonucu, Danişmend İli belli bir kültürel yapıya sahip olmuştur. Selçuklular ve Osmanlılar zamanında da bu aslî karakterini muhafaza etmiştir⁴⁴.

Amasyalı Hakîm Bereket adlı bir zat "*Tuhfe-i Mubârizî*" adlı eserinin önsözünde bildirdiğine göre, bu eserini önce "*Lubâbu'n-Nuhâb*" adıyla Arapça olarak yazmış, sonra bunu "*Tuhfe-i Mubârizî*"

⁴³ F. Kırzioğlu, *Milli Destanlarımızdan Dede Korkut Oğuz-nâmelerinin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri*, (Belleten, Ankara 1987, Sayı: 198, 1, 915) adlı makalesinde Dede Korkut Hikâyelerinin, Timur'un önünden kaçıp, Amasya yöresine yerleşen Türkmenler tarafından kaleme alındığını yazmaktadır. Halbuki bu eser Danişmend Oğulları zamanından beri bu yörede teşekkül eden ve yerleşmiş olan Türk kültürünün mahsulüdür. Hiç şüphe yok ki, Danişmendliler zamanından beri sözlü olarak yaşayan bu hikâyeler, XIV. asırda bu yörede kaleme alınmıştır.

⁴⁴ P.Witteck. *Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zabtına*, Belleten, VII, 582.

adıyla Farsça'ya tercüme edip, Emir Mübarizü'd-din Halifet Gazî'ye sunmuştur. Halifet Gazî'nin, eseri çok beğendiğini ve bu eser eğer Türkçe olarak yazılmış olsaydı çok değerli ve bulunmaz bir eser olacağını belirttiğini, bir müddet sonra da onun emri üzerine bu eserini Türkçe'ye tercüme ettiğini belirtmektedir.⁴⁵

Bu Emir Mübarizü'd-din Halifet Gazi, Sultan I. Alâü'd-din Keykubâd'ın Amasya valisidir. Türbesi halen Amasya'dadır.⁴⁶ Amasya'da kurduğu medresenin vakfiyesi 622 (1225) tarihlidir.⁴⁷ Bu Emir ve ecdadının "*Danişmend-nâme*"nin kahramanları arasında adlarının anılmış olması,⁴⁸ bu ailenin Türklük ülküsüne hizmet etmiş olmalarının ve hakim olduk-

⁴⁵ Bu eserin Konya İzzettin Koyunoğlu Ktp. Nr. 12049'daki nüshasının la sahifesinde Emir Mübarizü'd-din'in adı şu şekilde tesbit edilmiştir.

كتاب تحفة مبارزى بنام خدوئند اعظم الماك الامرا مبارز الدولة والدين
المجاهد الغازى ذايفت آلب ابن تولى بن تركشاه رحمه الله تعالى

Bu eserin Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. Nr. 12049'daki nüshasının tavsifi için bkz. Ş. Tekindağ, *Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. de Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerine Çalışmalar*, Türkiye Mec. İstanbul 1972, XV, 133-139.

⁴⁶ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, İstanbul 1327-1330, I, 59-67. Merhum Hüseyin Hüsameddin, Emir Mübarizü'd-din Halifet Gazi'nin Amasya'daki türbesini ta'rif ederken, türbenin mimarisindeki Türk kültüründen gelen unsurlara dikkatleri çekmiştir. Bkz. a.g.e., I, 196-197. Bu türbe hakkında ayrıca bkz. O. Cemil Tuncer, *Anadolu Kümbetleri (Selçuklu Dönemi)*, Ankara 1986, s. 64-68.

⁴⁷ *Amasya Tarihi*, I, 197; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 131. Bu vakfiyenin metni, Prof. Dr. Rafet Yinanç tarafından vakfiye üzerinde değerli bir inceleme ve araştırma ile birlikte "*Vakıflar Dergisi*"nde (Ankara 1982, XV, 5-22) yayınlanmıştır.

⁴⁸ *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 131.

ları Amasya yöresinde, Türkmencilik hareketini ve Türk kültürünü himaye etmiş olmalarının sonucudur. *Danişmend-nâme*'nin bu emir ve ailesinin gayretleriyle yazılmış olduğunu tahmin ediyoruz.

Görülüyor ki, Anadolu'da ilk olarak Türkçe eser yazma geleneği Amasya'da yani Danişmend İli'nde başlamıştır. Hakîm Bereket, "*Tuhfe-i Mubarizî*" adlı eserinden sonra "*Hülasa der İlm-i Tıb*" ve "*Tabiat-nâme*" adlarında iki Türkçe eser daha yazmıştır.⁴⁹ "*Tabiat nâme*"yi manzum olarak kaleme almıştır. Hiç şüphe yok ki, Türkmenlerin "Uluğ Sultan" diye andıkları I. Alâü'd-din Keykubâd'ın, Türk kültürü lehindeki kültürel politikasının te'sirleri, Danişmend İli'nde daha etkili olmuştur.

Selçuklular zamanında Tokat ve Amasya yöresinde Ahiliğin de çok yaygın ve kuvvetli olduğu fark edilmektedir. Bir süre önce yayınladığım Turhal ve çevresinde medfun bulunan evliyanın adları ve kurdukları tekke, zaviye gibi müesseseleri ile ilgili belgede⁵⁰ bu bölgede Türkmen ilim ve fikir adamlarının ne kadar güçlü olduklarını göstermektedir. Anadolu'da ilk "Ahi Fütuvvet-namesi" de Tokatlı Nasirü'd-din Vaiz tarafından XIII(VII). Asrın sonlarında kaleme alınmıştır.

Ünlü Osmanlı tarihçisi Paul Wittek, Timur'un Anadolu'yu istila etmesinden sonra parçalanan Osmanlı Devleti'nin birliğini Amasya şehzâdesi

⁴⁹ Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. N r. 12050 ve 12051.

⁵⁰ Mikâil Bayram, "*Selçuklular Zamanında Tokat ve Yöresinde İlmî ve Fikrî Faaliyetler*", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, (2-6 Temmuz, 1986, s. 30-37).

olan I. Mehmed Çelebi'nin yeniden sağlamış olmasını, bu şehsadenin 10 sene dağlık Amasya bölgesinde Danışmend Oğulları'ndan intikal eden milli şuur ve gezilik ruhu içinde yaşayıp yeniden tav almış olması ile izah etmektedir⁵¹. Şüphesiz bu doğrudur. Buna Türk ruhiyatına uygun olan ve gene Danışmendlilerden gelen dinî duygu ile donanmış fetih ruhu ve milli irfanın rolünü de eklemek gerekir.

Danışmend Oğulları Türk milli kültürüne de çok önem vermişler ve Türkmencilik ülküsünü ülkelerinde hakim kılmışlardır. Sanıldığı gibi Anadolu'da Türkçe eser yazma geleneği Karaman Oğulları Devleti'nin Türkçe'yi resmi dil olarak ilan etmeleriyle başlamış değildir. Aslında böyle bir resmîyet de mevcut değildir. Anadolu'da Türkçe eser yazma geleneği ilk olarak Danışmend İli'nde ve Danışmend Oğulları'nın yarattığı fikrî ve kültürel ortamda yazılmaya başlanmıştır. Bugünkü bilgimize göre Anadolu toprağında te'lif edilen ilk Türkçe eser XIII. yüzyılın başlarında Amasya'da yani Danışmend İli'nde Hakim Bereket tarafından kaleme alınan "Tuhfe-i Mübarizi" adlı tıp ilmine dair olan eserdir. Bu Hakim Bereket daha sonra gene tıp ilmine dair iki risale daha Türkçe olarak kaleme almıştır. Eserini Danışmendli emirlerden olan Tereken-şah'ın oğlu Mübarizü'd-din Halifet

⁵¹ "Ankara Bozgunundan İstanbul Zaptına", *Belleten*, Ankara 1943, VII, 582.

Alp Gazi'ye sunmuştur⁵². Hakim Bereket Danişmendli geleneğinden gelen bu Halifet Gazi'nin Türkçe eserler yazmayı teşvik ettiğini de kaydetmektedir.

⁵² Mikail Bayram, "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi", S. Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi, V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1996, s. 95-100.

II. BÖLÜM

I. DANIŞMEND OĞULLARI DÖNEMİNDE BİLİM VE AHİLİĞİN KURULUŞUNA ETKİSİ

Türk Kültür ve Medeniyeti'nin en fazla ilgi uyandıran kuruluşu olan Ahilik, Türkiye Selçukluları döneminde 34. Abbasî Halifesi en-Nasır li Dinillah'ın kurduğu Fütuvvet teşkilâtı'na üye olan Anadolu'daki Türkmen esnaf ve sanatkârların Ahi Evren Hece Nasiru'd-din Mahmud ve arkadaşlarının yönlendirmeleri doğrultusunda örgütlenmeleri sonucunda kurulmuş ve gelişmiş bir teşkilâttir. Kendilerine Ahi denilen bu teşkilât üyeleri toplumdaki erkek bireylerden müteşekkildir. O dönemde Türkmen esnaf ve sanatkâr hanımlar da Ahiliğin kadınlar kolu olan Bacıyân-i Rûm (Anadolu Bacıları) adı verilen örgütü kurmuşlardır. Türkiye Selçukluları zamanında Anadolu'da meydana gelen sosyal, siyasî, dinî ve ekonomik şartlar böyle bir halk örgütünün oluşmasına ve gelişmesine sebep olmuştur.

Bugüne kadar Ahilik üzerinde sürdürülen çalışmalarda bu Selçuklu dönemi halk kuruluşunun, kuruluş macerası ve tarihi seyri, Ahilerin ve Bacıların tarih boyunca topluma sundukları kültürel

hizmetleri ve kurdukları müesseseler tanıtılmaya çalışılmış ve yayınlar yapılmıştır. Ahilik, çoğunlukla topluma folklorik bir olay biçiminde takdim edilmiştir ve edilmektedir. Fakat Ahiliğin bilimsel bir temelinin bulunduğu üzerinde hemen hiç düşünülmemiş ve durulmamıştır. Danışmend Oğulları zamanında tabiat bilimleri alanındaki çalışmalar ve gelişmeler yeterince bilinmediği için Ahi Teşkilâtı'nın temelinde bulunan bilimsellik gerçeğinin, Ahilik üzerinde çalışanların dikkatini çekmediği anlaşılmaktadır. İlginçtir Osmanlı uleması da Ahiliğin bu yönü hakkında bilgi edinememişlerdir. Ahi Evren Hacı Nasirü'd-din Mahmud'u ve çevresindekileri tanıyamadıkları gibi onların yazdıkları eserleri ve çalışmaları hakkında da bilgi edinememişlerdir. Çünkü Moğollar ve Moğol iktidarının hizmetinde olan yöneticiler Ahi ve Türkmen çevrelerde yazılan eserleri takibat altında tutuyor ve bu eserlerin yayılmalarını engellemeye çalışıyorlardı. Bu hal birçok eserlerin kaybolmasına sebep olmuştur. Çoğu zaman bu çevrelerde yazılan eserleri başkalarına mal ederek, Vakıflarını müsadere ederek onları unutturmaya çalışıyorlardı. İşte bu gibi sebeplerden dolayı Ahilik geçmişte yeterince tanınmadığı gibi Ahiliğin kuruluş felsefesinin de bugüne kadar doğru olarak teşhis olunamamasına yol açmıştır.

Burada Anadolu Ahiliğinin nasıl bir bilimsel temelden geldiği gösterilecek ve kuruluş amacı belirlenmeğe çalışılacaktır. Aslında bu konu Ahi Evren ve Ahilik ile ilgili çalışmalarımda -kısmen de olsa-

dile getirilmiştir. Fakat burada bu kuruluşun Danışmendlilerle ilişkisi gösterilecek ve konu daha anlaşılır bir biçimde sunulacaktır. Bunun için önce Türkiye Selçukluları döneminde bilimsel faaliyetlerin ne şekilde başlayıp geliştiği ve nasıl bir bilimsel ortam yaratıldığının kısaca açıklanması gerekmektedir.

a. Danışmendliler'de Bilim

Türkiye Selçukluları Devleti'nin ilk yüzelli yıllık döneminde ve Orta ve kuzey Anadolu'da kurulan Danışmend Oğulları'nın yüz sene kadar süren iktidarları zamanında Türk devlet adamlarının tabiat bilimlerine ve felsefe geleneğine ilgi duymaları, bu alanda çalışan birçok bilim adamlarını Anadolu'ya celbetmiş ve tabiat bilimleri alanında eserler vermelerine ve fikir üretmelerine vesile olmuştur. Sözünü ettiğim bu ilk yüz elli senelik dönemde Anadolu'da telif edilen eserlerin hemen tamamı tabiat bilimlerine ve felsefeye dairdir. Meselenin anlaşılabilmesi için konuyla ilgili bazı müşahhas örnekler vermek yerinde olacaktır.

Danışmend Oğulları'nın Kayseri şehir muhafızı olup İbnü'l-Kemal diye ünlenen Kayserili İlyas b. Ahmed, Danışmend Oğulları Devleti'nin kurucusu Melik Ahmed Gazi'ye sunduğu "*Keşfü'l-akebe*" adlı astronomiye dair olan eserinin önsözünde Melik Ahmed Gazi hakkında şöyle diyor: "*Pek çok filozoflar ve faziletli kişiler ve dünyanın dört bir yanından akliyeciler (Ehl-i ukul) o yüce zata yöneldiler ve her biri sahip oldukları ilimlerini yaymaları ve ilimlerini uygulamaları ölçüsünde o hazretin cömertlik denizinden pay almaktalar.*"¹. Bu eser Anadolu'da te'lif edilen bili-

¹ Fatih (Süleymaniye) Kütüphanesi, Nr. 5426, yp. 250a.

nen ilk eser olup, Farsça olarak kaleme alınmıştır. Malazgird Zaferi'nden 30 sene kadar sonra telif edilmiştir. Görüldüğü gibi Anadolu'da askerî fetihlerin sürdüğü günlerde Anadolu'da bilimsel faaliyetlerin de başladığı bu ifadelerden anlaşılmaktadır. Nitekim Danişmend oğlu Melik Ahmed Gazi ve oğulları ülkelerinde medreseler inşa ettikleri bilinmektedir.

Türkiye Selçukluları dönemindeki ilk sultanların dinî ve bilimsel eğilimleri hakkında bize ulaşan haberler yok gibidir. Fakat onların dip atası Kutalmış hakkında İbnü'l- Esir'in naklettiği şu önemli bilgi dikkat çekicidir: *"Şaşılacak şeydir ki, Kutalmış Türk olmasına rağmen Astronomi ilmini çok iyi biliyordu. Bundan başka Felsefe geleneğinden olan ilimleri de iyi biliyordu. Kendisinden sonra oğulları ve ahfadı da Felsefe geleneğinden olan bilimleri öğrenmeğe devam ettiler. Bu alanda isim yapmış bilim adamlarını himayeletlerine aldılar. Ancak bu durum onların dinî inançlarında pürüz meydana getirdi"*². Felsefe geleneğinden (U-lumu'l-kavm) maksat tabiat bilimleridir. Burada görüldüğü üzere bu bilgileri veren Eş'arî mezhebinden olan İbnü'l-Esir, felsefî bilimlerin Kutalmış'ın ve onun oğul ve torunlarının dinî inanışları üzerinde olumsuzluklar yaratmasını hoş bulmaktadır. Çünkü eskiden beri Eş'ariler, Mu'tezile mezhebi mensuplarının uğraş alanı olan tabiî bilimlerle meşgul olmayı zararlı görürlerdi. Bu durum Kutalmış ve oğullarının Mu'tezile mezhebine

² el- Kâmil fi't-tarih, Beyrut 1966, X, 36-37.

mensup olduklarını göstermektedir. Mu'tezile Mezhebi mensupları İslâm Dünyası'nın rasyonalistleridir. Bunlar İslâm Dinini de Mantık kuralları ile yorumlar ve algılarlar. Eskiden beri İslâm Dünyası'nda Felsefe geleneğinden olan Matematik, Geometri Tıp, Astronomi, Fizik gibi ilimler, Mu'tezile mezhebinden olanların başlattıkları ve meşgul oldukları bir uğraş alanıdır. Yukarıda hikâye edildiği üzere Tuğrul Bey'in veziri Amidü'l-mülk Ebu Nasr el-Kundurî bu düşünce akımının ateşli savunucularındandı. Vezirlik makamına gelince bu bilimsel harekete destek veriyordu. Vakıa Tuğrul Bey de bu zihniyetteydi³. Selçuklular daha Maverâünnehr ve Horasan'da iken Danışmend Oğulları'nın cediti olan Türkmen Danışmend Ali Taylu adlı bilge kişi, Selçuklu ailesine yakın olmuş, onlara kız vererek, kız alarak akraba olmuş ve hanedan üyelerine muallimlik yapmıştır. Kutalmış onun talebesi ve damadı idi. Selçuklu hanedan üyeleri arasında görülen Mu'tezile eğilimi işte bu Danışmend Ali Taylu'dan gelmektedir⁴.

Önceleri Danışmend Oğullarının hizmetinde iken bilahare II. Kılıç Arslan'ın hizmetine giren ve mu'tezile mezhebinden olan Tiflisli Hubeyş b. İbrahim adlı bilim adamı, Tıp ilmine dair "*Sıhhatü'l-ebdan*" adlı eserini bu sultana sunmuştur. Bu çok yönlü bilim adamının "*Medhal ila ilmi'n-nücum*",

³ İbn Tağrıberdi, *en-Nucumu'z-zahire*, V, 54.

⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk. Mikâil Bayram, Danışmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 18, Konya 2004, s. 132-147.

"*Beyanü'n-nücum*" ve "*Beyanü's-sinaat*" adlarında tabiat bilimlerine dair önemli eserlerin sahibidir⁵. İlaçların kıvamı ile ilgili "*Takvimü'l-edviye*" adlı bir eserleri de bulunmaktadır⁶. Muhtemelen Kayseri'deki Gevher Nesibe Tıp Merkezi'nin ilk müderrisidir.

XIII. Asrın başlarında Amasya'da, yani Danişmend İlinde yaşayan Hakim Bereket adlı Türkmen bir bilge kişi "*Tuhfe-i Mübarizî*" adında gene tıp ilmine dair Türkçe olarak kaleme aldığı eserini Amasya Valisi Halifet Gazi'ye sunmuştur⁷. Bu eserden sonra gene tıp ilmine dair "*Hulasa der ilm-i tıp*" ve gıda teknolojisine dair "*Tabiat-name*" adlı iki eser daha kaleme almıştır.

II. Kılıç Arslan'ın oğullarından I. Gıyasü'd-din Keyhüsrev, ünlü tıp bilgini İbn Sina'nın hayranlarından⁸. Diğer oğlu Tokat Emiri olan Rüknu'd-din Süleyman Şah hakkında gene İbnü'l-Esir şu bilgiyi vermektedir. "*Ancak onun itikadının bozuk olduğu, felsefi inançlar taşıdığı bu inançta olan kimseleri himaye ettiği, onlara destek verdiği bildirilmektedir*"⁹. Ünlü İsrakî filozof Şihabü'd-din Sühreverdi el-Maktul da Tokat'ta bir süre onun hizmetinde bulunmuş ve "*Per-*

⁵ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin*, Neşr. Kilisli Rifat ve İ. Mahmud Kemal. İstanbul 1951, I, 263.

⁶ Bu eserin bir nüshası Bursa'da Hüseyin Çelebi Kütüphanesi Nr. 838 de bulunuyor.

⁷ Bu eserin bilinen bir nüshası Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi Nr. 12049'dadır. Bu eser Anadolu'da te'lif edilen bilinen ilk Türkçe eser olma özelliğini taşımaktadır. Aynı cild içinde gene Tıbb'a dair aynı yazara ait Türkçe olarak yazılmış iki risale daha bulunmaktadır.

⁸ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-alâiyye*, Neşr. A. Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 25.

⁹ *el-Kâmil fi't-tarih*, XII, 196.

tev-nâme" adlı felsefî eserini ona sunmuştur¹⁰. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, sözünü ettiğimiz bilimsel ve felsefî gelenek Anadolu'da XIII. Asrın başına kadar devam etmiştir. Nitekim Ömer b. Muhammed b. Ali es-Savî adlı bir zat bu tarihlerde Anadolu'ya gelmiş, "*Akaid-i Ehl-i sünnet*" adlı bir eser yazmış ve eserinin önsözünde şöyle demektedir: "*Diyar-i Rum'a (Anadolu'ya) geldim. İnsanların İlm-i nucûma (Astronomi) rağbet ettiklerini ve fakat dinî ilimlerden bihaber olduklarını gördüm*"¹¹. Görüldüğü gibi bu zatın da ifadesinden XII. ve XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da tabiat bilimlerine rağbetin yoğun olduğu belli olmaktadır.

b. Danışmendliler Döneminde Bilimsel Zihniyet

Danışmend Oğulları döneminde ve Türkiye Selçukluları'nın ilk zamanında tabiat bilimleri alanındaki çalışmalar ve gelişmeler, Anadolu'da bilimin işe dönüştürülmesi veya iş ve sanat alanında bilimden yararlanılması, insanları ve toplumu bilimin verilerinden yararlandırma ülküsünün doğmasına ve kuvvetlenmesine ve bunun uygulanması fikrinin uyanmasına vesile olmuştur. Aslında bu düşünce tarzı İslâm Dünyasında Mu'tezile mezhebi mensupları arasında ve İhvanü's-safa Mektebi diye bilinen gizli örgütün geleneğinde mevcut idi. Az önce adı geçen Tiflisli Hubeyş b. İbrahim "*Beyanü's-sinaat*" adlı eserinde iş ve sanat alanında bilimden geniş ölçüde yararlanılabileceği fikrini savunmakta ve bunun önemini dile getirmektedir¹². Onun çağ-

¹⁰ *el-Evamirü'l-alâiyye*, s. 25.

¹¹ Fatih (Süleymaniye) Kütüphanesi, Nr. 5426, yp. 193a.

¹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 261. Bu eserin bir nüshası Tokat, Zile İlçe Kütüphanesinde bulunuyor. Eser Türkçe'ye de

daşı olan Diyarbekir Artukluları devri bilim adamı Cizreli Ebu'l-İzz İsmail b. er-Rezzaz (602/1205) "*el-Cami' beyne'l-ilmi ve'l-amel*" (İlim ile amelin birleştirilmesi) adlı şahane bir eser kaleme almıştır. Eserinde pek çok otomatik çalışan aletlerin projesini çizerek ilmin amele dönüştürülmesinin yollarını göstermektedir¹³. Yukarıda bahsi geçen "*Keşfü'l-akebe*" adlı eserde de yazar Danişmendoğlu Melik Ahmed Gazi'nin himayesine giren bilim adamları için "*Her biri sahip olduklar ilimlerini uyguladıkları ölçüsünde değer kazandılar ve iltifata naîl oldular.*" derken aynı görüşü ifade etmektedir.

XIII. yüz yılın başlarında Ahi Evren Hacı Nasirü'd-din ile dostluğu da bulunan ve Sivas'ta, yani Danişmend İlinde yerleşen Kubreviyye tarikatı şeyhi Necmü'd-din-i Daye, Sultan I. Alâü'd-din Keykubad'a sunduğu "*Mirsadü'ibad*" adlı eserinde bakın ne diyor: "*San'at, ilmin insan ruhunda meydana getirdiği gücün sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Zira insan, sahip olduğu ilmi sayesinde aklın direktifi ile kullandığı birtakım alet ve edevat vasıtası ile ruhunu eşya üzerinde göstermeye çalışmakta ve böylece sanat üretmektedir*"¹⁴. Necmü'd-din-i Daye bu ana fikri verdikten sonra kendi san'at felsefesini açıklamaktadır. İşte bu düşünce tarzı, Danişmend İlinde oluşan bilimsel zihniyetin ifadesidir.

Bu tarz düşüncenin Anadolu'da bir süre gelişme gösterdiği ve uygulama alanı bulduğu görülmektedir. O devirde bu zihniyetin uygulayıcıları Anado-

tercüme edilmiştir. Türkçe tercümesinin bir nüshası Bağdadlı Vehbi Efendi (Süleymaniye) Kütüphanesi Nr. 2253 kayıtlı olup 954 (1548) istinsah tarihlidir.

¹³ Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed kısmı) Nr. 3472 ve 3350.

¹⁴ *Mirsadü'l-ibad*, Neşr. M. E. Riyahi, Tehran 1366, s. 532-533.

lu'nun hırfet ve zenaat erbabı olan Ahiler ve Bacılar idi. Ahi Teşkilâtı'nın baş mimarı, Türkiye Selçukluları devrinin en güçlü ilim, fikir ve aksiyon adamı, san'atkâr (Derici) ve bilge kişi Ahi Evren Hâce Nasirü'd-din Mahmud el-Hoyî, yukarıda izaha çalıştığım düşünce ve anlayışın sahibi olarak Ahi Teşkilâtını kurarak tabîî bilimleri, iş ve san'at alanında uygulamaya çalışmıştır. Bir ilim ve fikir adamı olarak eserlerinde sık sık ilmi iş ve san'at alanında kullanmak gerektiğini ifade eder¹⁵. İlmın amelden önce geldiğini, ilimsiz amelin çendan fayda sağlamayacağını, kişi ilmini uyguladığı ölçüde makbul insan olacağını savunmaktadır¹⁶. Bir başka yerde de insan ruhunda teorik (nazari) ve pratik (ameli) güçler bulunduğunu, ilim tahsili sonucunda insan ruhunda meydana gelen irade ve kudretin pratik gücü meydana getirdiğini ve bunun iş ve üretime yönlendirilmesi gerektiği fikrini savunmaktadır¹⁷.

Ahi Evren Hâce Nasirü'd-din Eş'arî mezhebin-den olduğu halde tabiat bilimlerine açık, akliyecî bir fikir adamıdır. Tıp ilmine ve Felsefeye dair muhtelif eserler yazmıştır. Aslında Hocası Fah-

¹⁵ Ahi Evren, *Tabsiretü'l-mübtedi ve tezkiretü'l-müntehi*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nr. 2286, yp. 72a-73a. Bu eser tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır.

¹⁶ Ahi Evren, *Letaif-i hikmet* Neşr. G. Hüseyin-i Yusuî, Tehran 1340, s. 259. Naşir bu eseri yanlış bir kayda dayanarak Kadi seracü'd-din-i Urmevî'ye nisbet etmiştir. Bu nisbet kat'iyyen yanlıştır. Bkz. Mikâil Bayram, *Sosyal ve Siyasi Boyutlarıyla Ahi Evren- Mevlâna Mücadelesi*, Konya 2006, s. 68-69.

¹⁷ *Letaif-i hikmet*, s. 138-142; *Ahlâk-i Nasirî*, Neşr. M. Minovî, A. Haydarî, Tehran 1364, s. 110-111. *Ahlâk-i Nasirî*, Ahi Evren Hâce Nasirü'd-din'nin Hâce Nasirü'd-din-i Tusî'ye nisbet edilen eserlerindendir.

Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Bayram, Hâce Nasirü'd-din Muhammed et-Tusî'nin İntihalciliği, *S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2005, Sayı.20, s. 8-18.

ru'd-din-i Razi (606/1209), Eş'arî mezhebinden akliyecî bir fikir adamı olarak tanınır. Yazdığı pek çok eserler ile Eş'arî mezhebini tabîî bilimlere açık bir konuma getirmeye çalışmıştır.. İşte Anadolu Ahiliğinin baş mimarı Ahi Evren Hâce Nasirü'd-din onun bu çalışmasını ve açtığı çığırı Anadolu'da devam ettirmekteydi. Onun için Mevlâna Celâlü'd-din-i Rumî, "Mesnevî"sinde Fahrü'd-din-i Razi'ye İblis diyerek Ahi Evren'i akliyecilikte onu geçtiğini iddia etmekte ve aralarındaki talebe-hoca ilişkisini şöyle ifade etmektedir: "*Önce bir İblis ona üstad idi. Şimdi o İblis'i geride bıraktı*" ¹⁸. O dönemde Anadolu'da Fahrü'd-din-i Razi'nin pek çok talebeleri bulunuyordu. Oğlu Abdullah da Aksaray'a yerleşmişti. Aksaray'daki Perek ailesi Fahrü'd-din-i Razi'nin soyundan gelmekteeler.

¹⁸ *Mesnevî*, Neşr. R. Nicholson, Leiden 1933, V, 831.

II. DANIŞMEND MELİK AHMED GAZİ'YE SUNULMUŞ BİR ESER "KEŞFÜ'L-AKEBE"

Anadolu Türk tarihinin her bakımından en karanlık devri, hiç şüphesiz Anadolu Selçukluları devri ve özellikle bu devrin ilk asrı, yani V (XI). asrın sonları ile VI (XII). Asrın ilk yarısıdır¹. Bu karanlık devrin çeşitli yönlerini aydınlatmak maksadıyla Farsçanın resmî dil olarak kabul edildiği bu devirde telif edilen eserlerin tesbiti hususunda bazı önemli araştırmalar yapılmıştır². Bu araştırmalar sonunda Anadolu'da ancak VI (XII). Asrın ikinci yarısından sonra ilim ile meşgul olunup, eserler telif edildiği sonucuna varılmıştır³. Ancak Türkiye'mizde el-yazması eserler ihti-

¹ Fuat Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*, Belleten, VI, 379.

² İlk defa Fuat Köprülü, *"Türk Edebiyatı Tarihi"*, (s.245-247) ve *"Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları"* (Belleten, VII, 379-522) adlı eserinde, İ. Hakkı Uzunçarşılı ise, *"Anadolu Beylikleri"* adlı eserinde Anadolu Selçukluları devrinde yazılan Farsça eserleri tesbite çalışmışlardır. Daha sonra merhum Ahmet Ateş *"Hicri VI-VIII (XII-XIV). Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler"* (Türkiyat Mec., VII-VIII, 94-135) adlı altında konuyu kapsayan bir eser neşretmiştir. İran'da ise Said Nefîsî *"Târîh-i Nazm u Nasr der İran ve der Zeban-ı Farsî"* (Tahram-1344, I-II) adlı eserinde bu konuya yer vermiştir. Ayrıca pek çok kimseler bu devrin kültür ve edebiyatı ve bu devirde yetişen muayyen şahıslar üzerinde çalışırken bazı eserleri tanıtmış ve neşretmişlerdir. Prof. Tahsin Yazıcı, Abdülbaki Gölpınarlı, İranlı Prof. Bediü'z-Zaman Faru-zanfer vs. bunlardandır.

³ Merhum Fuat Köprülü *"Türk Edebiyatı Tarihi"* adlı eserinde (s.246): *"Türkler Anadolu'ya ilk geldikleri zaman fütûhât ve Haçlı orduları ile muharebe halinde bulunuyorlardı. Bu durum tabîî olarak ilmi ve edebî inkişafa imkan vermiyordu. Ancak Hicri VI. Asrın son yarısından itibaren siyâsî huzur ve sükûn teessüs edince, buna muvazi olarak ilim ve edebiyat ile meşgul olunmaya başlanmıştır."* der.

va eden pekçok kütüphaneden henüz pek azının ilmî bir kataloğu yapılabilmiş olduğundan bu devre ait olup da bilinmeyen ve henüz tanıtılmamış eserlerin sayısı hiç şüphesiz az değildir⁴. İşte biz burada Anadolu'da telif edilen eserlerden bilinenlerin en eskisi olup, Anadolu'nun ilk fatihlerinden ve Danişmend Oğulları devletinin kurucusu Malik Ahmed (Gümüş-Tigin) Gazi'ye⁵ ithaf edilmiş olduğunu tesbit ettiğimiz Farsça bir eseri, önemine binaen tarutmaya ve metnini sunmaya çalışacağız. İlmî ve târihî değerini açıklamaya geçmeden önce, eserin adı, yazarı ve telif tarihinin tesbiti hususundaki araştırmamızı sunmamız gerekmektedir.

a. Eserin Adı ve Yazarı

Bilinen tek nüshası İstanbul Fatih (Süleymaniye) Kütüphanesi, nr. 5426'da kayıtlı bulunan ve çok kıy-

Ahmet Ateş Bey ise, "*Hicrî VI-VIII (XII-XIV). Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler*" adlı eserinde (s.97) II. Kılıç Aslan'a sunulan "*Kâmilu't-Ta'bir*" (*Keşfu'z-zunûn*, II, 1379; Brockelmann, *Suppl.* I, 893) adlı Farsça eseri Anadolu'da telif edilen ilk eser ve yazarı Hubayş b. İbrahim et-Tiflisî'yi de Anadolu'da eser vermiş ilk müellif olarak tarıtmıştı. Daha sonra "*Anadolu Kütüphanelerinde Mühim Yazmalar*" adlı bir eser neşrederek (*Tarih Vesikaları*, I, 141-172) burada da adı geçen Hubayş b. İbrahim et-Tiflisî'nin "*Kitabu Vucuhi'l-Kur'an*" adlı eserinin müellif nüshasındaki bir kayıttan bu eserin 24 Safer 558 (1 Şubat 1163'de telif edildiğini (adı geçen eser, I, 163-164) ve dolayısıyla Anadolu'da telif edilen ilk eser olduğu sonucuna varmıştır.

⁴ Ayrıca doktora çalışmamız müddetince Anadolu'da telif edilen ve bugüne kadar tanıtılmamış 100'den fazla Farsça eser tesbit etmiş bulunuyoruz. Doktora çalışmamıza konu olan Ahi Evren Şeyh Nasiru'd-din Mahmud el-Hoyî'nin 25 eseri de bu eserler arasındadır.

⁵ Esas adı (Türkçe adı) kaynaklarda Gümüş-Tigin olarak geçer. İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, X, 300; İbnu'l-Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, XII, 158. Bastırdığı paralarda ise, Ahmed adını (İslâmî adı) kullanmıştır. Bk. *Meskûkât-ı İslâmiyye*, IV, 84.

metli risaleleri ihtiva eden bir mecmuanın 244^b-261^a sahifelerinde yer alan bu eser "*Keşfu'l-akabe*" adını almıştır⁶. Eserin metni içerisinde bizzat yazarı tarafından esere verilmiş bir ad yoktur. Ancak mecmuanın müstensihi Şeyh Ali b. Dust-i Hoda al-Ankarî tarafından risalenin başlangıç (takdim) ve bitimine yazılan ve eserin metni dışında kalan ibarelerde eserin adı "*Keşfu'l-akabe*", yazarının adı ise, İlyas b. Ahmed-i Kayseriyyeî olarak tesbit edilmiştir⁷. Eserin muhtevasına da uygun düşen bu isim bizzat yazar tarafından esere verilmiş ad olabilir⁸. Bu isim ile

⁶ H. Ritter bu mecmuayı, *Philologika*, IX, *Der Islam*, s.50-56'da tavsif etmiştir. O, burada bu mecmua içerisinde bulunan Suhrevardi el-Maktul'e ait eserler üzerinde durmuştur. Ayrıca Ahmet Ateş de *Türkiyet Mec.* VII-VIII, 122-124'de aynı mecmuayı tavsif ederek, içerisindeki Anadolu'da telif edilen risaleleri tanıtmıştır. Bu arada "*Keşfu'l-akabe*"yi de tanıtmış ve Anadolu'da telif edildiğini belirtmiştir. Fakat eserin telif tarihi, yazarının bu eseri kime ithaf ettiği konularında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

⁷ Yp. 244^a ... از آن یس رساله بیست چهارم است کشف العقبة
از آن الیاس بن احمد قیصریه
Yp. 261^a ... تمام شد رساله بیست چهارم کشف العقبة
از آن الیاس بن احمد قیصریه نورالله قبره

⁸ İleride görüleceği gibi eserin ana hedefi Cennet ve Cehennem'in varlığını isbat ve kâinattaki yerlerini (Astronomik gerçeklermiş gibi) tesbit ve kalıcı olan insan ruhunun nasıl Cennet'te saadete ereceği, Cehennem'de şekavete düşer olacağını açıklamaktır. Bu itibarla Kur'an-ı Kerim'in "فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ" (Beled Suresi, 11 ve 12. ayetler) ayetlerinde geçen "*Akabe*" kelimesinin bazı rivayetlerde Cehennem'de bir yer veya bir dağ, bazı rivayetlerde kurtuluşa giden yol veya Cehennem ile Cennet arasında bir geçit olduğu göz önünde bulundurulursa (Bk. *Camiu'l-be-yan*, XXX, 201-203; *Tefsîru İbn Abbas*, s.389; *Tefsîru İbn Kesir*, IV, 513.) Akabe'nin açıklaması demek olan "*Keşfu'l-akabe*" adının eserin muhtevasına ne kadar uygun düştüğü görülmür. Nitekim "*Keşf*" ve "*Akabe*" veya aynı kökten olan "*Akabet*" kelimeleri eserde sık sık geçmiştir. Bir yerde de (yp. 255a) bu iki kelime "*Keşf-i akabet*" terkinde kullanılmıştır.

maruf olduğu için müstensih de tam bir itminan ile eserin adını kaydetmeyi ihmal etmeyerek⁹ adının bize kadar gelmesine vesile olmuştur¹⁰. Şimdilik bir tek nüsha halinde bulunan "*Keşfu'l-akabe*"nin yazarı, eserinin 245^a sahifesinde kendi adını İlyas b. Ahmed al-Kayserî el-Ma'ruf bi İbnu'l-Kemal şeklinde kaydettikten sonra "الناظر بالمدينة المذكورة" diyerek adı geçen şehrin, yani Kayserî'nin nâzırı (vekil) olduğunu kaydediyor¹¹. Hiçbir yerde bu bilginin adına tesadüf edemediğim gibi, eserinin adına da rastlanmamaktadır. Dolayısıyla yazar hakkmda bütün bildiklerimiz, eserindeki bir iki cümleye inhisar ediyor. İbnu'l-Kemal, bilinen tek eseri "*Keşfu'l-akabe*"yi bir devlet adamına sunmuştur. Bu devlet adamının kimliğini tesbit maksadıyla eserde bulunan bazı kayıtları değerlendirmeye çalışırken Malazgirt Meydan Muharebesine katılan gazilerden olması da ihtimal dahilinde olan yazar hakkında da -mübhem de olsa- bazı bilgiler ele geçmektedir. Bu bilgiler, yeri geldikçe arz edileceğinden burada tekrarına lüzum görmüyoruz.

⁹ "*Keşfu'l-akabe*" ile beraber 31 risale ihtiva eden bu mecmua'nın tamamını istinsah eden Şeyh Ali b. Dust-i Hoda el-Ankarî, "*Keşfu'l-akabe*"de dahil, her risalenin başına ve sonuna risalelerin adını ve yazarlarının adını kaydettiği halde, beş risalenin adını, üç risalenin de yazarının adını bilmediği veya tesbit edemediği için, kaydetmemiştir. Bu da eserin tesbit edilen adının doğruluğuna itimadımızı arttırmaktadır. Çünkü, eğer müstensih, eserin adını bilmemiş veya tesbit edememiş olsaydı bazı risalelerin adını yazmadığı gibi bunun da adını yazmazdı.

¹⁰ Bugüne kadar başka bir nüshasına rastlayamadığımız bu eserin, Kâtib Çelebi'nin göz önünden de kaçmış olması, eskiden beri nüshalarının çok mahdud olduğu intibahı vermektedir.

¹¹ مؤلف این رساله کمترین بند گان الیاس ابن احمد القیصری المعروف بابن الکمال الناظر بالمدينة المذكورة.

b. Eserin İthaf Edildiği Devlet Adamı

Yukarıda belirttiğimiz gibi, yazar eserini bir devlet adamına ithaf etmiştir. Ancak eserinin birkaç yerinde bu devlet adamının adını anmaksızın onu "*Sahibî-i Celâlet*" ve sadece "*Hazret*"¹² şeklinde tazim etmiş bulunuyor. Buradaki "*Sahibi-i A'zami*" sözü bu devlet adamının bir vezir olabileceği intibahı veriyor gibi ise de, aynı devlet adamı eserin birkaç yerinde "*Sahib-Kıran-i Âlem*" şeklinde yad edildikten başka, bu sözün arkasından da "*Allah devletini daim eylesin*" duasının getirilişi¹³, bu devlet adamının bir padişah veya bir melik olduğunda şüpheye mahal bırakmamaktadır. Ancak daha çok medih sadedinde kullanılan bu sözlerle bu zatın kimliğinin tesbit edilemeyeceği açıktır. Fakat eserde bu devlet adamı ile doğrudan veya dolayısıyla ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır ki, bu bilgiler bize bu zatın kimliğini tesbit etme imkânı veren ip uçları olmaktadır. Bu cümleden olarak eserin 250^a sahifesinde, dünyadaki iklim kuşaklarından dördüncü iklim kuşağından bahsedilirken bu iklim kuşağının diğer iklim kuşaklarından üstün olduğu, bu yüzden de ekser ülemâ ve hükemânın o iklimden çıktığı, ilmin bu kuşaktan dünyaya yayıldığı ve Irak'ın da bu iklimde olduğu belirtildikten sonra¹⁴ aynen şöyle devam ediliyor: "*Irak'ın kalbi Isfahan şehridir ki, Sahib-Kıran-i Alem'in*

¹² *Keşfu'l-akabe*, Fatih Kütüphanesi, nr. 5426, yp. 244b, 245a, 250a, 261a.

¹³ Mesela: *Keşfu'l-akabe*, yp. 244b.

¹⁴ Ünlü Coğrafyacı ve Tarihçi Mes'udi (346/957) de "*et-Tenbih ve'l-işraf*"ında (s.32-38) dördüncü iklim kuşağının diğer iklim kuşaklarından üstün ve insan tab'ına en uygun olduğunu ve Bağdad'ın (Medinetu's-selam) da Irak'ın kalbi mesabesinde olduğunu ileri sürer. Makdisi ise, Irak ikliminin insan tab'ına uygun oluşunun sebeplerini "*Ahsenu't-takâsim*"inde (s.32-36) izah etmeye çalışmaktadır.

(Allah devletini daim eyleye) zât-ı pakları bu şehirden çıkmış olup, bütün Rum, Şam ve Ermen (Ermeni) memleketleri Sahib-i Azamî'nin (Allah şanını yüce kulsın) varlığının yüzü suyu feyziyle süslendi. (Selâmete erdi)"¹⁵ İşte bu kayıt, bu devlet adamının kimliğini tesbit etmemize imkan veren ipuçlarından biridir. Bu konuda izahata girişmeden önce varacağımız netice üzerinde tereddüde yol açabilecek bazı hususları arz etmemiz gerekiyor.

Yukarıda sözünü ettiğimiz eserin bilinen tek nüshasının İstanbul Fatih Kütüphanesi, nr. 5426'da kayıtlı bulunan mecmua içerisinde olduğunu söylemiştik. Tamamı bir elden çıkmış olan bu mecmuanın 130^a sayfasındaki bir kayıttan mecmuanın 17. Cemazi'l-Evvel 727 yılı (18 Mart 1327) Pazartesi günü Şeyh Ali b. Dust-i Hoda el-Ankarî tarafından istinsah edildiğini öğreniyoruz. Bu bakımdan eserin bu tarihten önce telif edilmiş olduğu bedihîdir. Şunu da belirtelim ki, her ne kadar İbn Bîbî, Anadolu Selçuklu Devletine en nüfuzlu devrini yaşatan Sultan I. Alâu'd-din Keykubad'ı eserinin bir yerinde "*Sahib-Kıran-ı Âlem*" şeklinde anmış ise de¹⁶, I. Alau'd-din Keykubad'ın Isfahan'dan gelmediği kati olduğuna göre¹⁷, bu devlet adamının da I. Alau'd-din Keykubad olduğuna ihtimal vermek mümkün değildir.

¹⁵ Fatih Kütüphanesi, nr. 5426, yp. 250a:

و قلب عراق حضرت اصفهانیست ... که ذات:
پاک صاحب قرآن عالم خلد الله دولته از آن حضرت
طالع شد که تمامت ممالک روم و شام و ارمن از فضل
سیمای وجود صاحبی اعظمی.. مزین گشت

¹⁶ *el-Avâmirü'l-Alâiyya fi'l-umuri'l-Alaiyya* (tıbki basım), s.371.

¹⁷ I. Alau'd-din Kaykubad'ın hayat hikayesinin teferruatlı olarak anlatıldığı el-Evamiru'l-alaiyye'den de öğrenildiği üzere, çocukluğu İstanbul'da olmak üzere bütün ömrü Anadolu'da geçmiştir. Ayrıca bk. O. Turan, *Keykubad I.*, İslâm ansiklopedisi, VI, 646-661.

İbnu'l-Kemal'in, eserini Kayseri'de yazdığına daha evvel işaret etmiştik. Kayseri'nin müslüman Türkler tarafından ilk defa alınışı, Danışmend Oğulları devletinin kurucusu Danışmend oğlu Melik Ahmed Gazi'nin (464-498/1071-1105) saltanatı zamanına rastlar¹⁸. Melik Ahmed Gazi'nin komutanlarından Turasan Bey (464-487/1071-1093) yılları arasında Kayseri ile beraber bütün Kapadokya'yı fethedip, Danışmend Oğullarının ilk Kayseri valisi olduğu, Kapadokya'daki mücadeleleri sırasında şehid edilince onun fütuhat hareketını bizzat Melik Ahmed Gazi (Gümüş Tiğin)'in devam ettirdiği tarihlerde mukayyedir¹⁹.

Kayseri şehrinin Selçukilerin idaresi altına girmesi, Sultan II. Kılıç Arslan zamanına (550-588/1055-1192) ve 560-564 (1165-1169) yılları arasına rastlar²⁰. Dolayısıyla 464-560 (1071-1164) yılları arasında Kayseri şehri Danışmend Oğullarının hakimiyeti altında bulunuyordu. 560 (1165) yılından sonraki Anadolu Selçuklu sultanları ise, Anadolu'da büyümüş ve yetişmişlerdir²¹. Bu durum göz

¹⁸ Camiu't-Tevarih, II, 39; Ebu'l-Ferec Tarihi, I, 331; Amasya Tarihi, II, 294-300; Kayseriye Şehri, s.11; Selçuklular Zamanında Türkiye, s.113.

¹⁹ el-Kamil, X, 365; Ahbaru'd-duvel ve asaru'l-uval, 223b; Amasya Tarihi, II, 294-300; Selçuklular Zamanında Türkiye, s.130; Kayseri, İslâm Ansiklopedisi, VI, 465.

²⁰ el-Kamil, X, 317; Müsameteru'l-ahbâr ve musayeretü'l-ahyar, s.30; Tarih-i Guzide, I, 482; Kayseriye Şehri, s.11; Selçuklular Zamanında Türkiye, s.202-203.

²¹ Gerek İbn Bîbî'nin, el-Evamiru'l-Alaiyye'si, Aksarâyî'nin, Müsameretü'l-ahbâr'ı, Kadi Ahmad Nigidî'nin, el-Veledü's-şafik'i (Fatih Kütüphanesi, nr. 4518); Sadru'l-Konevî'nin, Ravzatü'l-küttâb ve hadikatü'l-elbab'ı ve yazarı bilinmeyen Tarih-i Âl-i Selçuk gibi mufassal Anadolu Selçukluları devri tarihlerinde gerek diğer kaynak eserlerde ve bugüne kadar -görebildiğimiz kadarı ile- Anadolu Selçukluları devri tarihi ve sultanları ile ilgili yapılmış olan araştırmalarda II. Kılıç Arslan ve ondan

önüne alınınca “*Keşfu’l-akabe*”nin Selçuklu sultanlarından birine ithaf edilmiş olması düşünülemez. Binaenaleyh eserin, Selçukîlerin önemli bir yerleşme merkezi olan İsfahan’dan²² geldiği tasrih edilen bir devlet adamına sunulmuş olması, bu zatın 464 (1071) Malazgirt zaferinden sonra Anadolu’ya ilk gelen fatih emirlerden biri olduğu düşüncesinde karar kılmamızı gerektiriyor. Bu bakımdan “*Keşfu’l-akabe*” Danişmend Oğulları zamanında, Kayseri’de telif edilmiş olup, Danişmend Oğulları devleti başkanlarından birine sunulmuş olmalıdır. Ancak yukarıda metnini sunduğumuz kayıttaki “*Bütün Rum, Şam ve Ermen (Ermeni) memleketlerinin tamamı Sahibi-i Azami’nin (Allah şanını yüce kılsın) varlığının yüz suyu feyziyle bezendi*” sözleri bu emirin, Danişmend Oğulları devletinin kurucusu Melik Ahmet Gazi olduğunu açık olarak göstermektedir. Zira Kapadokya, Sivas, Niksar ve Karadeniz sahillerinde Rumlarla, Malatya ve Urfa civarında Ermenilerle ve Antakya çevresinde yani Şam’da (Suriye) haçlı orduları ile²³ ömrü boyunca süren muharebeleri ve fütûhatı ile destânî bir üne sahip olan²⁴ ve bu fedâkârlık ve kahramanlıkları sonucu

sonra gelen Anadolu Selçukluları sultanlarından hiç birinin İsfahan’da yetiştiği veya oradan geldiğine dair en küçük bir kayıt ve işarete rastlanmamaktadır.

²² *Mir’âtü’z-zaman fi tarihi’l-ayan*, s.45, 100; *Câmiu’t-tevârih*, II, 48-49; *İsfahan*, İslâm Ansiklopedisi, V/2, 1069.

²³ İbn al-Cavzi, *el-Muntazam*, IX, 114; *el-Kâmil*, X, 325-345; *Musameretü’l-ahbar*, s.27; *Camiu’t-tevârih*, II, 39; *el-Bidaye*, XII, 158; Bu konuda etraflı bilgi için bk. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.112-147.

²⁴ Onun bu destânî “*Danişmend-name*” adlı kitapta (*Manakıb-name*) hikaye edilmiştir. Bu eser için bk. *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*, Belleten, VII, 425-430; *Danişmendliler*, İslâm Ansiklopedisi, III, 468; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.128-132.

ismi tarih sayfelerinde ebedileşen odur. Biz bu kayıttan onun İsfahan'dan geldiğini öğrenmiş oluyoruz²⁵. Prof. Zeki Velidî Togan bazı kayıtlara istinaden Gümüş-Tigin Ahmed Gazi'nin babası Buharalı bir bilgin (Danışmend-i Buhari) olduğunu tesbit ediyorlar²⁶. Öyle sanıyorum ki, Selçuklu ailesinin muallimi olan Danışmend Ali Taylu²⁷ Buhara'lı bile olsa, Selçuklu hanedanı İsfahan'a yerleşmeye başladıkları sırada²⁸ bu bilgin de İsfahan'a yerleşmiş ve burada Selçuklu hanedanına muallimlik görevine devam etmiştir. Bu bilgin zat Selçuklu ailesi ile akrabalık da tesis etmiştir²⁹. Oğlu Gümüş-Tigin Ahmed Gazi de İsfahan'da babası yanında yetişmiş, bilgin (danışmend) bir kişi olduğu için bir çok tarihçiler onu da Danışmend veya Danışmend Gazi diye anmışlardır³⁰. Kurduğu devletin de "*Danışmendiyye*" adını alışı³¹ keyfiyetini, mensup olduğu ailenin bilgin (danışmend) bir aile oluşunda aramalı. *Keşfu'l-akabe*'nin yazarı İlyas b. Ahmed (İbnu'l-Kemal) sitayişle İsfahan'dan söz ederken, il-

²⁵ Danışmendlilerin menşei ve nesebi hakkında birbirini tutmayan çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu farklı görüşler için bk. Urfalı Mateos, *Vekayî-namesi ve papaz Grigor'un Zeyli*, s.204, 225; Danışmendiyye, *Dâiretu'l-maârifî'l-islâmiyye*, IX, 113-114; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.112-122. Bu farklı görüşlere yukarda gördüğümüz kayıt sarahat vermiş oluyor.

²⁶ *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.197. Krş. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.114-115.

²⁷ *el-Kâmil*, X, 300; *el-Bidaye*, XII, 158; *Sahaifu'l-ahbar*, trc. II, 575.

²⁸ *Mir'atü'z-zaman*, s.45, 100; *Camîu't-tevarih*, II, 48-49; *Giriş*, s.197; *İsfahan*, *İslâm Ansiklopedisi*, V, 2, 1069.

²⁹ *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I, 331-332; *Kitabu'l-iber*, III, 972; *Giriş*, s.197; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.113-115.

³⁰ Msl. bk. *Musameret al-ahbar*, s.27; Melik Ahmed Gazi'nin oğulları Muhammed ve İsmail Gazi ise, İbn Danışmend (Danışmend'in oğlu) şeklinde anılmışlardır. Bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I, 331; *Kitabu'l-iber*, V, 561; *Giriş*, s.197.

³¹ *Musameretu'l-ahbar*, s.30; *Dairatu'l-maârifî'l-islâmiyye*, IX, 113.

min oradan (İsfahan'dan) diğer ülkelere yayıldığını söylemekle hem Danişmend Oğlu ailesi sayesinde oranın bir ilim merkezi haline geldiğini ve gene bu ailenin İsfahan'dan gelmesi ile ilmin buralara (Anadolu'ya) yayıldığını, kendisinin de İsfahan'dan geldiğini ve ilmi oradan aldığını ve yaydığını imâ etmekte ve İsfahan'a hasret duyduğuna mânâlı bir şekilde işaret etmektedir.

Gümüş-Tigin Melik Ahmed Gazi Malatya'yı kuşattığı sırada şehir halkı içerisinde ve aynı yıl melik Ahmed Gazi'nin elinde esir bulunan ve Niksar'da hapsedilen Antakya kontu Bohemond'u kurtarmaya gelen Haçlı orduları arasında şiddetli bir kıtlık baş gösterdiği rivayet edilir³². İşte *Keşfu'l-akabe*'nin yazarı, eserini sunduğu zatın meziyetlerinden söz ederken Malatya halkı ve Haçlı orduları arasında vuku bulan bu kıtlık olayına: "*Sahib-Kıran-ı Alem'in varlığının simasının nuru belâ tufanını celbederek, bir şu kadar ülkeleri istilâ (ihata) etmesine vesile olduğu. Daha önce anlatıldı*"³³ sözüyle işaret etmiş görülmüyor.

Gerçekten de 494 (1101) yılında vuku bulan bu belâ tufanı (kıtlık) Danişmend oğlu Melik Ahmed Gazi'ye zaferi kolaylaştırdığı gibi, Karadeniz sahillerine kadar kuzey Anadolu'yu ve Urfa'ya kadar Malatya havalisini kazandırmıştır³⁴. Görüldüğü

³² *el-Kâmil*, X, 300; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.139-141. Urfalı Mateos, *Vekayinamesi*, s.204-205.

³³ Fatih (Süleymaniye) Kütüphanesi, nr. 5426, yp.250^a:

پیش ازین گفته شدکه... ضیاء سیمای وجود صاحب قرآن عالم جذب طوفان
بلاکرد تامحیط این قدر ممالک شد...

³⁴ *el-Kâmil*, X, 300; *el-Bidâye*, XII, 157; *el-Muntazam*, IX, 114; *Amasya Tarihi*, II, 296; *Dâiretü'l-maârifî'l-islâmiyye*, IX, 113-114; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.139-142; Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi*, s.205.

üzere eserde devrin olaylarına tetabuk eden kayıtların bulunuşu, hem eserin gerçekten Melik Ahmed Gazi'ye ithaf edildiği şeklindeki iddiamızı doğrulamakta ve hem eserin telif tarihini sınırlamamıza imkan vermektedir. Bu kayda göre eser, Malatya'nın fetih yılı olan 494 (1101) yılı ile³⁵ Melik Ahmed Gazi'nin vefat yılı olan 498 (1105) yılı³⁶ arasında telif edilmiş oluyor. Bu tarihi daha da daraltmak mümkündür. Çünkü yukarda gördüğümüz kayıta yazar bu kıtlık olayına işaret ederken, bunu daha önce anlatmış olduğunu söylüyor. Daha önce anlattığını belirttiği husus ise, elimizdeki eserinde geçmemektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, yazar Malatya fethinden ve Haçlıların Malatya'da 1100 yılında uğradıkları ağır mağlubiyetlerinden sonra ve bu muharebeler sırasında cereyan eden olaylara -belki daha geniş olarak- yer verdiği bir başka eser telif etmiştir³⁷. Bu eserin günün birinde bulunvermesi çok mutlu bir olay ve bu devrin tarihi için önemli bir belge olacağı muhakkaktır. Haçlıların efsanevi komutanı Bohemond ve kardeşi Rishar bu muharebede Danişmend Oğlu Ahmed Gazi'ye esir düşmüşlerdir. *Keşfu'l-akabe*'yi de o eserden sonra kaleme almış olduğu açık olarak anlaşılmaktadır. Buna göre İbnu'l-Kemal *Keşfu'l-akabe*'sini Malatya fethinden hiç olmazsa bir iki sene sonra, yani Danişmend oğlu Ahmed Gazi'nin vefatından bir iki sene önce, belki de çok az önce yazmıştır.

³⁵ *el-Kâmil*, X, 300; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.142; *Vekayi-name*, s.204.

³⁶ *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.146; *Vekayi-name*, s.225.

³⁷ *Sivas Şehri*, s. 19.

Yukarda da belirttiğimiz gibi bazı tarihçilerin Melik Ahmed Gazi'ye bilgin (danişmend) demiş olmaları, babasının da Selçuklu hanedanına mualimlik yapan danişmend bir kişi oluşu³⁸ bize Melik Ahmed Gazi'nin de bilgin bir komutan olduğu kanaatini veriyor³⁹. Binaenaleyh bilgin ve fazıl kişileri kendisine celbedip, himayesine almış olması ve bilginlerin de ona eserler ithaf etmiş olmaları umulur. İbnu'l-Kemal de bu bilginlerden biridir. *Keşfu'l-akabe'*de bu husus şöyle ifade ediliyor: "O yüce zatı iltizam edenler çoğunlukla fazıl ve filozoflardır. Dünyanın dört bir yanında ehl-i ukul olan (akliyeciler) bilge kişiler o Hazrete yöneldiler ve her biri ilim ve saadetlerini yaymaları (ortaya koymaları) miktarınca itibar gördüler ve onun kerem (cömertlik) denizinden kandı-lar"⁴⁰. Bu ifadeler Danişmendoğlu Melik Ahmed Gazi'nin ehl-i ukuldan yani Mu'tezile mezhebin-den olduğunu da bildirmiş olmaktadır.

Bu ifadelerden Melik Ahmed Gazi'nin fethettiği ülkede geniş bir kültürel faaliyet ve İslâmlaştırma gayreti içerisinde olduğu sonucuna varılabilir. Ayrıca eserin ilk olarak Anadolu'ya gelen yeni müslüman olmuş, Oğuz boyuna mensup ve çeşitli bölgelerden gelen Türkmen gaziler içerisinde⁴¹ telif edildiği sonucuna varmamak mümkün değildir. Anadolu'da ilk kurulan ve Anadolu'yu fetheden devletler arasında bilhassa Danişmend Oğulları devle-

³⁸ *el-Kâmil*, X, 300; *el-Bidâye*, XII, 158; Giriş, s.197; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.115.

³⁹ Krş. Giriş, s.197.

⁴⁰ *Fatih Kütüphanesi*, nr. 5426 yp.250a:

ملازمان آن حضرت معلا اغلب حکما و فضلا اند و از اقطار عالم اهل عقول روی بدان حضرت نهاده اند و بر قدر علم و سعادت طالع هر یکی آب روی یافتند و از بحر کرم سیراب شدند

⁴¹ F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.157-166.

ti gazilik ruh ve şuuru ile teessüs etmiştir. Sonradan Selçukiler tarafından ortadan kaldırılmış olmasına rağmen ilk kurulduğu bölge olan Amasya, Tokat, Niksar ve civarı Osmanlılar zamanında da bu aslî karakterini muhafaza ediyordu⁴². İşte İlyas b. Ahmed'in Melik Ahmed Gazi'ye "*Sahib-Kıran-ı Alem*" deyişi, onun bu gazilik ruh ve şuurunun lideri oluşu ile alakalı olmalıdır.

Bir başka yerde de şöyle deniyor: "*Her kimi yükseltti ise o kimsenin şereflenip, ebedî saâdete ermesi ve her kimi terk ettiyse o kimsenin de terkedilmiş olarak ebedî şekvavette kalışı o eşsiz zât-ı pâkin hususiyeti cümlesindedir*"⁴³. Bu sözler de yukarıda arzutmeye çalıştığımız hususun bir başka ifadesidir.

Buraya kadar geçen kısımda *Kesfu'l-akabe*'nin telif tarihini ve ithaf edildiği devlet adamının kimliğini tesbite çalıştık. Şimdi de eserin nüshası ve muhteviyatı hakkında etraflı bilgi vermeye çalışacağız.

⁴² P. Wittek, *Ankara Bozgunundan İstanbul Zaptına*, (Belleten, VII, 582). Burada P. Wittek, Ankara bozgunundan sonra parçalanmış Osmanlı devletinin birliğini yeniden tesis işinde Amasya şehzadesi I. Mehmed'in muvaffakiyetini, onun on sene dağlık Amasya bölgesinde Danışmend Oğullarından intikal eden millî şuur ve gazilik ruhu içerisinde yaşayıp, yeniden tavır almış olması ile izah etmeye çalışır. Biz buna II. Kılıç Arslan devletini 11 oğlu arasında paylaştırdıktan sonra şehzadeler arasında meydana gelen mücadelede şehzadelerden Tokat ve Niksar emîri olan Ruknu'd-din Süleyman Şah'ın (Kahir), Anadolu Selçukluları devletinin birliğini yeniden tesis işini Yavuz Sultan Selim'deki mücadele azminin de bu bölgede (Amasya'da şehzade iken) almış olduğu tav (o millî ruh ve şuur) dan ileri geldiğini ilave ediyoruz.

⁴³ Fatih Kütüphanesi, nr. 5426, yp.250a.

و اثر جمله جماعت ذات پاک بی همال آنست که:
هر که ابر کشید بر کشیده شد و سعادت ابدی یافت
و هر که افکند افکنده شد و در شقاوت مغلط ماند.

c. Eserin Yazma Nüshası ve Tavsifi

Fatih Kütüphanesi (Süleymaniye), nr. 5426.

Orta basma şenseli, kenarı cetveli, zencirekli, miklablı, kısmen kopuk şirazeli, meşin bir cilt içerisinde 558 yaprak, 24,5x17,5 cm dış, 19,2x14 cm iç ebadında olup, her sahifede tamamı bir elden çıkma 21 satır bozuk nesih yazı vardır. Mürekkebi soluk mor, söz başları, âyet ve hadisler kırmızı ile yazılı, kâğıt kalın ve hafif aharlıdır.

130^a'daki istinsah kaydından mecmuanın 17 Cemâzi'l-evvel 727 (18 Mart 1327) Pazartesi günü Şeyh Ali b. Dost-i Huda el-Ankarî el-Gimârî er-Rifâî tarafından istinsah edildiği, 1^a'daki kayıttan da müstensihin bu mecmuayı şahsı için istinsah ettiğini öğreniyoruz.

Tavsifini sunduğumuz bu mecmua daha önce H. Ritter ve Ahmed Ateş'in yukarıda bahsi geçen (6. Notta) makalelerinde tavsif edilmiş ve içinde bulunan 31 Risale'nin adları ve yazarları kaydedilmiş olduğu için burada tekrar vermeyi lüzumsuz görüyoruz.

Tanıtmaya çalıştığımız eser (*Keşfu'l-akabe*) bu mecmuanın 244^b-261^a yapraklarında yer almış olup, 246, 246^a, 248, 249, 253, 255a, 256b, 258a'da birer geometrik şekil, 250^a, 251^b ve 252a'da ise birer şema vardır.

Baş: 244^b

بِسْمِ اللَّهِ: الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآله... اما بعد كلام چند از اشارات عقلا و حکماء اوائل در فنون حکمت استنباط کنیم بر سبیل اظهار بندگی بحضرت جلالت.

Son: 261^a

اینست شرح عالم سفلی و بهشت و دوزخ و شرح نفوس ناطقه جهت سطا لمة
حضرت اجلها الله وعظمتها.

d. Eserin Muhtevası

Yazar, eserine yazdığı önsözde, eserini sunduğu zata kulluğunu belirtmek ve iltifatına mazhar olmak maksadı ile eski filozof ve bilginlerin sözlelerinden birkaç söz derc eyleyeceğini belirterek eserin esas konusunu belirtiyor. Konunun 4 makaleden, makalelerin de fasıllardan meydana geleceğini ifade ediyor. Önsözde belirtildiği üzere eserin esas konusu felsefe (hikmet)'dir. Fakat yazar bazı metafizik düşünce ve görüşlerini astronomik gerçeklermiş gibi göstermek maksadıyla konuya giriş sadedinde coğrafi ve astronomik bilgiler vermiştir. Kanaatimizce esere önem kazandıran husus da bu bölümde yer alan ve eserin yarısını işgal eden bu konulardır.

I. Makale: Madde âleminin (Âlem-i Suflî) şekli ve yer küresinin hareketsiz olduğunun ve dört ana unsurun varlıklarının isbatı hakkında olup, 13 fasıldır.

1. Fasil: Âlemin (kâinat) küre şeklinde olduğu, yerin de (dünya) küre şeklinde olup, kâinatın merkezinde olduğu ileri sürülmekte ve isbata çalışılmaktadır⁴⁴.

⁴⁴ Bu görüş, eskiden beri astronomlar arasında mevcuttu ve yaygın bir kanaat olarak devam etmiştir. Msl. bk. *Resailu İhvanî's-Safa*, I, 162; *Murucu'z-Zahab*, I, 101; *el-Hıtat*, I, 15; Ali Kuşçu, *Risala fi'l-hay'a*, Esad Ef. (Süleymaniye) Kütüphanesi, nr. 2023, yp. 108; *Mucemu'l-buldan*, I, 16; *el-Kanunu'l-Mes'ûdî*, Yusufağa Ktp. nr. 6625, yp.18.

2. Fasıl: Dünyanın yuvarlak olduğunun, ay tutulması olayının çeşitli bölgelerde farklı saatlerde görülmesi ile isbatı hakkındadır⁴⁵.

3. Fasıl: Dünyanın 3/4'ünün su ile kaplı olduğu ve su yüzeyinin küre şeklinde olup, karaların denizden çıkış sebebi ise, güneşin cazibesi olduğu ileri sürülmektedir.

4. Fasıl: Su küresini örten hava tabakası hakkında⁴⁶.

5. Fasıl: Hava tabakasının da ateş ile kaplı olduğu hakkındadır⁴⁷.

6. Fasıl: Dünyanın meskun ve gayrı meskun yerleri hakkındadır.

7. Fasıl: Dünyanın yüzölçümü hakkındadır. Burada yazar Abbasi Halifesi Me'mun (218/833) zamanında yapılan rasat sonucu dünya çevresinin 20400 mil olarak tespit edildiğini kaydetmektedir⁴⁸. Buna göre iki meridyen arasındaki mesafenin

⁴⁵ Bu isbat şekli *el-Beyrûnî*'nin "*el-Kanûnu'l-Mes'ûdî*"sinde de (Konya Yusufâğa Ktp. nr. 6625, yp.15) geçmektedir.

⁴⁶ Makdisî'nin "*Ahsenu't-takasim*"i ile (s.58-62) uygunluk halinde olan bu konudaki görüşler için ileri sürülen deliller Ebu Zeyd el-Belhî'nin (340/951) "*el-Bed'u ve't-tarih*"inde (I, 39-41) geçmektedir.

⁴⁷ Hava tabakasının ateş ile kaplı olduğu görüşünü Yakut el-Hamavi de Muhammed b. Ahmed al-Harizmi'den (232/847) naklederek savunur. Bk. *Mucemu'l-buldan*, I, 17-18.

⁴⁸ Yakut el-Hamavi "*Mucemu'l-buldan*"ında dünyanın şekli, çevresi ve yüzölçümü hakkında eskilerin görüşünü kaydederken *el-Beyrûnî*'nin (440/1048) görüşünü de tesbit etmiştir. *El-Beyrûnî*'ye göre, dünyanın çevresi 6300 fersah'tır. Fersah ise, bugünün ölçüsü ile 5763 metredir. Buna göre, dünyanın çevresi 36300 km. bulunur. Eskiler 1 fersahı 3 mil kabul etmişlerdir. (Bk. *Mucemu'l-buldan*, I, 35-36). Buna göre, 1 mil 1920 metredir. Bu hesaba göre, eserimizde dünyanın çevresi için verilen ölçünün -ki 20400 mil, yani 39168 km.'dir- daha sıhhatli olduğu görülmektedir. Me'mun zamanında yapılan rasat (ölçüm)'in sonuçları için bk. *Murucu'z-zahab*, I, 102-103; *Nihayeti'l-ereb*, I, 208. Bu konularda etraflı ve karşılaştırmalı bilgi için bk. İ. Hakkı Akyol, *Arz, İslâm Ansiklopedisi*, I, 653-657.

de 56,3 mil olacağı hesap edilmektedir. Bu tarz hesaplama ile dünyanın takribi yarıçapı, yüzölçümü vs. kaydedilmektedir⁴⁹.

8. Fasil: Batlamyus'a göre dünyadaki iklim kuşakları ve bu kuşaklarda bulunan belde ve kavimler hakkındadır.

9. Fasil: İklim kuşaklarının boyutları, gece ve gündüz farkının iklim kuşaklarındaki durumu hakkındadır.

10. Fasil: Gayrı meskun olan kuzey ve güney kutuplarında gece ve gündüz durumları ve iklim şartları hakkındadır.

11. Fasil: Dünyanın hareketsiz oluşunun (sükun) izah ve isbatı hakkındadır⁵⁰.

12. Fasil: Kâinatın ötesi (Hala)'nın boşluk olduğunu diyen kelimcilerin iddialarının reddi hakkındadır⁵¹.

⁴⁹ Bu rakamlar Mesudi'nin *Murucu'z-Zeheb*'inde (I, 102-103); Nuwayri'nin (733/1332) *Nihayati'l-e reb*'inde (I, 208-209) Muhammed b. Abdullah el-Ansari'nin (718/1318) *Mebahicu'l-fiker ve menahicu'l-iber*'inden naklen verdiği rakamların aynısıdır. Bu durum İbnu'l-Kamal'in kendisinden önceki bilginlerden yaptığı nakillerin doğruluğunu göstermesi bakımından kayda değer.

⁵⁰ İbnu'l-Kamal'den önce el-Beyrûni ve başkaları dünyanın dönüyor olduğunu düşünmüş olmalarına rağmen (Bk. *Doğumunun 1000'inci Yılında Beyrûni'ye Armağan*, s.10; *el-Beyrûni ve Hareket-i arz*, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, I/1-4, 90-94) o bu konuda Batlamyus'a bağlı kalarak dünyanın döndüğünü kabul etmemiş ve bu iddiada bulunanların görüşlerini reddetmiştir. Batlamyus'un bu konudaki görüşü için bk. *Murucu'z-zahab*, I, 103-107. Şunu da belirtelim ki, yalnız İbnu'l-Kamal değil genel olarak el-Beyrûni'nin dünyanın döndüğü tezi Müslüman astronomlar tarafından kabul edilmemiştir. Bk. *The Legacy of İslâm*, s.480.

⁵¹ Birçok konuda olduğu gibi bu konudaki fikirler de tamamen "İhvanu's-Safa" Risaleleri ile (II, 29) uygunluk halindedir.

13. Fasil: Dünyanın iklim kuşaklarına göre tak-simatı ve genel şekli hakkındadır⁵².

II. Makale: Cennet ve Cehennem'in şekillerinin belirlenmesine dair olup, 2 fasıldır.

1. Fasil: Peygamberlerin şehadet ve ittifakları.

2. Fasil: Filozofların görüş ve iddialarının izahı ve alemin genel şekli hakkındadır⁵³.

⁵² Bu konularda verilen bilgiler Zekerya Kazvinî'nin "*Asaru'l-Bilâd*"ındaki (s.12-14) bilgilerle uygunluk halindedir. Beyrûnî ise "*el-Kanunu'l-Mes'ûdî*"sinde bu ve benzeri konularda çok tafsilatlı bilgi vermekte, dünyadaki iklim kuşaklarında gece ve gündüz farklarının detaylı listelerini düzenlemiştir.

⁵³ Yukarıda belirtildiği gibi, eserimizin yazarı İbnu'l-Kemal bazı metafizik meseleleri Astronomik gerçekler olarak telâkki etmektedir. Bu bakımdan eserinin II. Makale'sinde yazar, dünyayı çepeçevre kuşatan hava tabakasının yedi tabakadan oluşan bir ateş tabakası (Ateş seması) ile çevrildiğini, bunun da Peygamberlerin haber verdiği "*Cehennem*" olduğunu, gene Peygamberlerin haber verdiği "*Cennet*"inde Cehennem semasını çepeçevre kuşatan ve sekiz tabakadan meydana gelen sema (Cennet seması) olduğunu ileri sürmektedir. III. ve IV. Makalelerde ise, insan ruhunun mahiyeti incelenmekte ve bedenden ayrıldıktan sonra kalıcı olan ruhların şakaveti (Cehennem'de kalışları) ve saadeti (Cennet'e yükselişleri) anlatılmaktadır. Bir nevi Peygamberimizin Miraç hadisesinin Astronomik izahının yapılması gayretinden doğan bu tarz düşünüş ve anlayış, İslâm dünyasında hem bir seyr-i suluk-i ruhanî, hem de bir edebî motif olmuştur, "*Risaletu'l-gufran*"ında bu edebî motifi en başarılı bir şekilde işleyen Ebü'l-Ala el-Maarri'den (449/1057) 45-50 sene sonra İbnu'l-Kemal de aynı temanın Astronomik bir izahını yapmaya çalışmış görünmektedir. Daha sonra Muhyî'd-din İbnu'l-Arabi (638/1242) "*el-Futuhatu'l-mekkiye*"sinde (III, 380-390) kendisi için ileri sürdüğü Miraç olayında bu seyr-i suluk-i ruhanî motifini işlemiştir. Avrupa'da da inikası görülen bu edebî tarz, İtalyan şair Dante'nin (721/1321) "*İlahî Komedyâ*"sına numune olmuştur. Bu konuda geniş bilgi için bk. George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Vol. III, Part. 1, s.489-490; Asin Palacois, *La Escatologie Muslumane en la Divina Commedia*; M. İkbal, *Cavid-name* (Önsözü), s.39-44; *al-Mustaşrikun*, II, 595-597.

III. Makale: Nefs-i natıkanın (İnsan ruhunun) mahiyetine dairdir. Burada filozofların görüşleri karşılaştırılarak Aristo'nun fikri iltizam edilmektedir.

IV. Makale: Nefs-i natıkanın saadet ve şakaveti hakkındadır.

e. Eserin İlmî ve Tarihî Değeri

"*Keşfu'l-akabe*"nin Anadolu'da telif edilen eserlerden bilinenlerin en eskisi olmak gibi bir öneminde başka ilmi ve tarihi pek büyük kıymeti haiz olduğunu belirtmiştik. Bu hususu maddeler halinde sunmamız gerekirse:

I. Her şeyden önce bu eser, Türkler Anadolu'ya geldikten sonra ancak VI (XII). asrın ikinci yarısından sonra ilim ile meşgul olup, eserler yazdıkları şeklindeki iddiaların doğru olmayıp⁵⁴, bilakis Anadolu'da fütuhât harekâtı devam ettiği sıralarda da hi bazı ilmî çalışmaların yapıldığını ve eserlerin yazıldığını göstermektedir. *Keşfu'l-akabe*'nin 494-498 (1101-1105)'de telif edilmiş olması bunu gösterdiği gibi, Melik Ahmed Gazi'den bahsederken "O yüce zâtı iltizam edenler çoğunlukla fazıl ve filozoflardır. Dünyanın her tarafından ehl-i ukuldan (akliyecilerden) olan bilge kişiler o hazrete yöneldiler ve her biri ilmini yayması miktarınca itibar görüp, o hazretin cömertlik denizinden kandılar."⁵⁵ derken de bu hususu sarîh olarak açıklamış oluyor.

II. Danışmend Oğulları devletinin kurucusu olan Melik Ahmed Gazi'ye sunulmuş olduğunu tesbit ettiğimiz bu eserde, müellif eserin konusu

⁵⁴ *Türk Edebiyatı Tarihi*, s.246; *Anadolu'da Farsça Eserler*, *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 94; *Anadolu Kütüphanelerinden Mühim Yazmalar*, *Tarih Vesikaları*, I, 163-164.

⁵⁵ *Fatih Kütüphanesi*, nr. 5426, yp.250.

dışında –örtülü de olsa– zamanın bazı olaylarına bir nebze değinmiş olması ve eserini sunduğu devlet adamından bir iki cümle ile bahsedivermesi, eseri çok karanlık kalan Danişmend Oğulları devletinin bilhassa kuruluş devri için birinci elden kaynak kılmakta ve bu konuda verilen bilgiler ise, en güvenilir bir mahiyet arzetmektedir.

III. Diğer önemli bir husus da şudur: Anadolu Selçukluları devrinin ilk zamanlarında sultan ve devlet adamlarının Astronomi (nücum) ve coğrafyaya (heyet) fazla ilgi duydukları ve zamanla tedricen bu ilginin azaldığı görülmektedir. Nitekim “*Akaid-i Ehl-i Sünnet*” adlı bir eser yazan Umar b. Muhammed b. Ali, eserinin önsözünde: “*Diyâr-ı Rum’a geldim. İnsanların astronomiye (nücum) rağbet ettiklerini ve fakat diğer ilimlerden bîhaber olduklarını gördüm.*”⁵⁶ diyerek bu iddiayı doğrulamaktadır. İbnu’l-Esir de Anadolu Selçukluları devletinin kurucusu Süleyman Şah’ın babası Kutlamış’tan bahsederken: “*Tuhaf olan şu ki, bu Kutlamış Türk olmasına rağmen nücum ilmini (astronomi) çok iyi bildiği gibi kavimler ilmini de (felsefe geleneği) biliyordu. Kendisinden sonra da oğulları bu ilimleri okuyup öğrenmeye ve öğretmeye devam ettiler.*”⁵⁷ demek suretiyle bu

⁵⁶ Fatih Kütüphanesi, nr. 5426, yp.182.

⁵⁷ *el-Kâmil*, X, 37. Esasen Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında İslâm dünyasının büyük bir kısmına hükmeden bir ailenin (hanedan) fertlerinin zamanın şartları muvacehesinde bu ilimleri bilmelerinin önemi kavranmış olmalı ki, cihangir ailenin fertleri (şehzadeler) Coğrafya, Astronomi ve bu ilimlerle ilgili olan diğer ilimlerle mücehhez olarak yetiştirildikleri anlaşılmaktadır. Bu konuda bize ulaşan haberler çok az olmakla beraber Melikşah’ın bir rasathane kurduğunu ve bu rasathanede onun adına (Celalu’d-Devle) nisbet edilerek adlandırılan “*Takvîm-i Celâlî*” adında bir takvim tanzim edildiğini, bir çok astronom, coğrafyacı ve matematikçinin Türk Sultanlarından himaye gördükleri ve bunun sonucu bir çok

iddiayı biraz daha vazih bir şekilde ifade etmektedir. Anadolu'da yazılan ilk eser olduğunu tesbit ettiğimiz *Keşfu'l-akabe*'nin de Astronomiye dair oluşu, adları geçen bilginlerin görüşünü doğrulamakla beraber Anadolu Selçuklu devletinin kurucusu Süleyman Şah'ın dayısı olan Melik Ahmed Gazi'nin de Selçuklu ailesi gibi Astronomi ve Coğrafya ve bunun yanında metafizik konulara ilgi duyduğunu bu eserden öğreniyoruz.

Kılıç Arslan'ın (550-588/1155-1192) himayesine giren ve "*Kâmilu't-ta'bir*" adlı eserini ona ithaf eden dilci, tabib ve astronom Hubeyş b. İbrahim et-Tiflisî'nin de⁵⁸ Astronomiye dair "*Madhal ilâ ilmi'n-nucum*" ve "*Bayanu'n-nucum*" adlarında iki eser yazmış olması⁵⁹, aynı yazarın Tıp ilmine dair eser vermiş olması ve VII (XIII). asrın başlarında da gene bu konuda bazı eserlerin Anadolu'da yazılmış olması⁶⁰ Anadolu Selçukluları zamanında Astronomi ve Coğrafyaya duyulan ilginin bir müddet daha devam ettiğini gösterir.

bilginlerin yetiştiği görülmektedir. Bu konuda etraflı bilgi için bk. *Risale-i Senceriyye fi kâinati'l-unşuriyya*, (Fatih Kütüphanesi, nr. 5426, yp. 197-198); Müneccim-Başı, I, 535; *The Observatory in Islam*, s.160-166; *Ulamau Riyaziyyat ve'l-felek fi'l-Irak*, Mecellet Sümer, XXVIII, 220-221; *Tarih-i Arab*, I, 481; *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, I, 163.

⁵⁸ *Keşfu'z-zunun*, II, 1379-80. Burada Katib Çelebi'nin Tiflisî'nin ölüm tarihi için verdiği 629 (1232) yılı tabii yanlıştır. Zira yukarda geçtiği gibi 558 (1163)'de eser yazan bir zatın 629'a kadar yaşaması âdeten imkansızdır. Oysa Brockelmann'ın (*Suppl.*, I, 893) verdiği 600 (1203) tarihini de ihtiyatla karşılamak gerekir, sanıyorum. Bugüne kadar bu çok yönlü bilgin üzerinde hiçbir ciddi araştırma yapılmamıştır. Bu bakımdan kesin bir şey söyleme imkânına sahip değiliz.

⁵⁹ *Hadiyyetü'l-arifin*, I, 263.

⁶⁰ *Tarihu ilmi'l-felek fi'l-Irak ve alakatuhu bi'l-aktari'l-islamiyye ve'l-arabiyye*, s.143-144.

IV. Ayrıca bu eser, Anadolu'nun fatihleri olan Türkmen gaziler arasındaki ileri gelenler, yönetici ve komutanların İlm-i Hikmet (felsefe) yanında Astronomi ve Coğrafya ile de meşgul olduklarını ve bu konularda kendi çağlarına kıyasen yüksek bir düşünce platformu içerisinde bulunduklarını göstermekte ve bu konuda tek kaynak eser olmaktadır. Yukarda da görüldüğü üzere dünyanın yuvarlak olduğu hakkında serdedilen delillerin mükemmelliği, ay ve güneş tutulmasının şekillerle izahı, kuzey ve güney kutuplara gidildikçe gece ve gündüz farkının büyüdüğü, kutuplarda ise, 6 ay gece, 6 ay gündüz olup, soğukluğun da en şiddetli olduğu, dünya çevresinin uzunluğu, yüzölçümü ve 1 derecelik meridyen arasındaki mesafe için verilen rakamların bugünkü ölçülere uygunluğu ve bu gibi daha pek çok konularda serdedilen fikirlerle hayran olmamak mümkün değildir.

V. Hicri 464 (1071) Malazgirt zaferinden sonra kitleler halinde Anadolu'ya gelip yerleşen Oğuz Türkleri ve gazilik ruh ve şuuru ile mücehhez derişler tamamen göçebe olmayıp bu Türkmen gaziler arasında yerleşik hayat sürmüş, tahsil görmüş, kültürlü (danişmend) insanların bulunduğu muhakkaktır⁶¹. Çünkü İran üzerinden Anadolu'ya gelen Oğuz aşiretleri bir süre -çadırları ile de olsa- burarlarda ikamet ediyor ve bu âdetle göçebeler için bir tahsil devresi oluyordu. Bu bakımdan Anadolu'ya ilk gelen gaziler, komutanlar ve Selçuk Oğulları İran kültürüne aşina idiler. Zaten bu göçlerin son derece düzenli bir şekilde cereyan etmesi ve yerli halklar

⁶¹ Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi, *Belleten*, XXIV, 567-594.

içerisinde erimeksizin Anadolu'da yeni bir Türk medeniyetinin meydana getirilmesi gibi hususlar bu işlerin kültürlü ve yerleşik hayat görmüş insanlar tarafından organize edildiğini gösterir.

İşte bu yerleşik hayata alışık olan tüccar, komutan, bilgin ve ileri gelenler, Anadolu'ya geldikten sonra da şehir hayatını tercih ediyorlardı. Tanıttığımız eserin müellifi İbnu'l-Kemal İlyas b. Ahmed'in bir devlet adamı olduğuna ve Kayseri şehrinde yerleştiğine dair bir kaydın da bulunması bu görüşe örnek teşkil eder.

VI. Görüldüğü üzere eserde Hz. Peygamber'in Miraç olayının Astronomik izahı yapılmaya çalışılmıştır. Bu tarz düşünüş ve anlayışın İslâm dünyasında edebî bir motifin doğmasına yol açtığını belirtmiştik. Bu edebî motifi ilk defa başarılı bir şekilde işleyen "*Risaletu'l-gufran*"ın sahibi Ebu'l-Alâ el-Maarrî'den sadece 50 sene sonra Anadolu'da da bu temanın astronomik bir izahının yapılmış olması, hem İslâm dünyası için, hem de Anadolu'muzun kültür tarihi için bir yeniliktir.